

ԾԻԼՆ Ա. Ի. Ա. ՐԱՅՐԻ

Ա. ՏԱՐԻ 1866 ԹԻԻ Դ.

ԱՊՐԻԼ

Ա. Զ. ԳԱՅԻՆ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ
ՆԵՐՄԱՍ ԵՒ ՄԱՀԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԱՏԹԷՈՍ Ա. ՆՈՅՆ ՄԱՀԸ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Ա. Զ. ԳԱՅԻՆ ՍՐԴԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

1857 — 1866

(Շարունակութիւն. Տես Թիւ Գ. երես 452):

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Մատթէոսի, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուելուն տալա-
ւորութիւնն իր վրայ՝ եւ իրան ճանաչող աղքատնոց. — Պօլսոյ Խա-
ղիւղացւոց խրատմը նրա ընտրուելուն դէմ. — Հրամանով Ռու-
սաց տէրութեան, Մակար եպիսկոպոսը, Բաբամեան Մկրտիչ վար-
դապետը եւ Փափաղեան Գալուստ վարդապետը հրաւիրակ կը
ղրկուին Պօլիս Մատթէոսի Կաթողիկոսութիւնը շնորհաւորելու եւ
իրան էջմիածին հրաւիրելու. — Մակար եպիսկոպոսի Թիֆլիզ հան-

դիպած ժամանակ, Թիֆլիզեցի իրան արած գանգատը Զալալեան Սարգիս եպիսկոպոսէն. — Պուրսայու առաջնորդ Գէորգ եպիսկոպոսը Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարք կանոնաւոր. — Սրա եւ նորընտիր Կաթողիկոսի մէջ եղած հակառակութիւնքը. — Եջմիածնի հրաւիրակներէ տեսած ընդունելութիւնը՝ թէ Բարձրագոյն դռնէն եւ թէ Թուրքիոյ ազգայնոց մէջ. — Զալալեանց Սարգիս եպիսկոպոսի լրտեսներն ու թղթակիցները Պօլսոյ մէջ. — Ռուսական կառավարութեան հրամանով, Թիֆլիզեցի Միքայէլ Լոռու Մէլիքեանց Հայազգի զօրապետը, իր կողմէն հրաւիրակ կը նշանակուի եւ Կոստանդնուպօլսի կը զրկուի Մատթէոս Կաթողիկոսին Ռուսաց երկիրն էջմիածին հրաւիրելու. — Պօլսոյ Ռուսաց դեսպան (գործակատար) իշխան Լաբանովի մի այցելութիւնը Մատթէոս Կաթողիկոսի տանը Օրթաքիւղ. — Տատեան Պօղոս բէգի արած իշխանական ընդունելութիւնը Միքայէլ Լոռու Մէլիքեանցին եւ նրա ուղեկից Միքայէլ Միանասրեանցին եւ Թուրքառուս Գօծծօքովին. — Մ. Լոռու Մէլիքեանցի այցելութիւնը նախ 'ի դեսպանատուն Ռուսաց եւ ապա 'ի Պատրիարքարան Հայոց. — Գաղանի խորհուրդ Տատեան Պօղոս բէգի տանը 'ի Բերա. — Մ. Լոռու Մէլիքեանցի այցելութիւնը Մատթէոսին Օրթաքիւղ. — Գէորգ Պատրիարքի նախագահութեամբ Պատրիարքարանումն եղած գաղանի ժողովը Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովների անդամներով եւ Մ. Լոռու Մէլիքեանցի մասնակցութեամբ, Մատթէոս Կաթողիկոսէն թագուն. — Այս գաղանի ժողովների շինած գործն է լինում խնդիր և առաջարկութիւնն առում գրուածքը Տաճկաստանի Եկեղեցականաց եւ ժողովրդականաց կողմէն. — Յիշատակարանս խմբագրողի նկատողութիւնքը խնդիր և առաջարկութիւնն առում գրուածքի վրայ. — Նկատողութիւնն նոյն խնդիր եւ առաջարկութիւնն գրուածքին վրայ Ռուսիոյ ազգայնոցմէ. — Գէորգ Երամեան, Կարապետ Գրիգորեան, Պօղոս Տատեան, Յովնանէս Տատեան ստորագրութեամբ մի նամակ այս խնդիր եւ առաջարկութիւնն գրուածքի մասին Մ. Լոռու Մէլիքեանցին. — Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կողմէն Մակար Եպիսկոպոսի այցելութիւնը Յունաց Պատրիարքին. — Գէորգ Պատրիարքի եւ Մատթէոս Կաթողիկոսի հակառակութիւնքը մի կոնքետի համար. — Պօլսոյ ազգայնոց տուած փառաւոր կոչունքը Մ. Լոռու Մէլիքեանցին եւ Միքայէլ Միանասրեանցին 'ի նշան սիրոյ եւ պատուոյ Թուրքիոյ Հայոց կողմէն Ռուսիոյ Հայոց. — Պալեան Կարապետ Ամիրայի հրաւերն 'ի Պէլիքթաշ. — Ռուսահայ վաճառականաց տուած ճաշը Մ. Լոռու Մէլիքեանցին եւ Մատթէոս Կաթողիկոսին եւ Գէորգ Պատրիարքին, նոյնպէս 'ի Պէլիքթաշ. — Մ. Լոռու Մէլիքեանցի տեսած

կաթողիկոսութեան նշանակութիւնն որ՝ Մատթէոսէն յառաջ շատ բարձր էր Հայոց ժողովրդեան երեւակայութեան մէջ, մանաւանդ Ներսիսի նման կաթողիկոսի արժանաւորութեամբը, Մատթէոսն ընտրուելով առ հասարակ ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնն իր նշանակութենէն կորցուց, վասն զի ժողովուրդն ինքն իրան ասաց. Ուրեմն մեր գիտեցած և ճանաչած Մատթէոսն էլ կարող է ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրուիլ. նա որ, երկերեսանի, փոփոխամիտ քաղաքին մէկն էր, նա որ՝ իր Զմիւռնիոյ առաջնորդութեան ժամանակ Սիւնեաց ընկերութեան գրեթէ կործանուելուն պատճառ եղաւ, Պօլսոյ Պատրիարքութեան ժամանակն աղգը երկու կուսակցութեան բաժանեց, Բողոքականաց և Պապականաց կուսակցութեան, յետոյ Շահնազարեանց կարապետ վարդապետի դէմ խռովութիւն յարուց ամիրայքը գրգռելով, Արմաշու առաջնորդ եղաւ և այն տեղ 450,000 զուռուշ պարտք անելով՝ հինգ ամսէն յետ կանչուեցաւ այդ տեղէն, որու պարտքը, կասեն, մի պայմանով ամիրային մէկը վճարել է. յետոյ թէ՛ Պապական հոգւով գրքեր ունի չինած և Պօլսոյ հոգեւոր ժողովէն արգիլուած, թէ՛ չհասներ ունի պատկած սիմօնականութեամբ, թէ՛ վարդապետներ ունի ձեռնադրած առանց Պատրիարքի և Հոգեւոր ժողովի հաւանութեան. և այլ սրանց նման բաներ. Ուրեմն այսպիսի մի եկեղեցական կարող է կաթողիկոս լինել. այս էր առհասարակ ժողովրդականաց դատողութիւնը, այս խօսքերն էին առհասարակ լսում Մատթէոսի ճանաչող թէ՛ եկեղեցական և թէ՛ տշխարհական անձանցմէ. բայց միւս կողմէն էլ բարեմիտներն ասում էին. Ե՛հ, այսուհետեւ Մատթէոսն իր փառասիրութեան կատարին հասաւ. էլ իր անձնական բնութիւնքը կը թողու. էլ ծանր կը կենաց իր տեղը, փոքրահոգութիւն չի անել, երկերեսանութիւն ամենեւին. Ի՞նչ ունի էլ ցանկանալու. իրմէ բարձր մարդ չկայ աղբի մէջ, ուստի լաւ բաներ կանէ, գըպրոցներ կը հաստատէ Եջմիածին, տպարաններ կը բանայ Հայաստան, ուսումնականներն յառաջ կը քլէ օգնելով նրանց, ուսումով զիտութեամբ վարդապետներ յառաջ կը բերէ, արժանաւորներին եպիսկոպոս կօրհնէ. Իսկ իրան խիստ մօտանց ճանաչողները, երբ լսում են թէ՛ դա կաթողիկոս է ընտրուել,

գուրս եկաւ , մինչև այս ժամանակ Հայոց բոլորովին անծանօթ մի խնդրի մասին . Պատրիարքը հրաժարական տալով Կրօնական և Քաղաքական ժողովների կործանուելը պատրաստեց և շատ չանցկացաւ այդ բանն էլ կատարուեցաւ . Սահմանադրութեան գործն հէնց այս ճգնաժամուն կանգ առաւ : Մի վարչութիւն կանգնեցաւ անուանովի մարդկանցով և ոչ ընտրովի , ընդհանուր ժողովին բերանը կարկուեցաւ . Կաթողիկոսի խնդիրը քննող յանձնաժողովն էլ կախ մնաց . Բանըն այս էր . մեր Պօլսոյ ազգայինք անկարող գործ տեսներու շինել , անկարող Կաթողիկոսի վիճակը քննելու գուրս բերել , անկարող աշխարհական և եկեղեցական ընդհանուր ժողովով Կաթողիկոս ընտրելու հռչակել . մի խօսքով , մեր Պօլսոյ ազգայինքը , առաջինքն մեր ընդհանուր ազգայնոց մէջ , մի օրինաւոր ազգային վարչութեան տակ մտնելու համար ամեն ճիւղը թափող և ամեն ջանքն անող , անդամալոյծ ցոյց տալ բոլոր աշխարհին իր անդամալոյծ Սահմանադրութեամբ : Ահա , այս է այդ բոլոր յանկարծակի փոփոխութեանց գլխաւոր պատճառները . թէև անձնական կրքերն էլ այդ միջոցին իրանց գործերը տեսան և երկու մունետիկ էլ գտնուեցան մինը եկեղեցիումը , միւսն օրագրումը այդ եղած բաներն իբրև օրինաւոր քարաղղ և հռչակող :

Սուրբ Աթոռոյն տեղապահ և Սինօդի առաջին անդամ Արքեպիսկոպոսի Գուկաս եպիսկոպոսին առաջարկութեամբ և կայսերական հրամանով նշանակւումէ հրաւիրակ , ուրբ Աթոռոյն աւագ լուսարար և Սինօդի երկրորդ անդամ Մակար եպիսկոպոսը կոստանդնուպօլիս գնալ և շնորհաւորել Մատթէոսին իր Կաթողիկոսութիւնը և մի և նոյն ժամանակ հրաւիրել նրան էջմիածին : Մակարի հետ լինում են նաև իբրև ընկեր Բաբամեան Մկրտիչ վարդապետը երևանցի , սա ոչ Սինօդի անդամ է լինում և ոչ նշանաւոր վարդապետ , այլ Ներսիսի ժամանակ երևանու փոխանորդ : Փափաղեան Գալուստ վարդապետն Պօլսեցի , սա էլ իբրև թարգման : Այս վարդապետը Մատթէոսի խնդրիքով Ներսիսին ուղարկուած է լինում ուսումըն ստանալու և եկեղեցական լինելու . Ներսէս էլ նրան Գօրպատու համալսարան է զրկում ուսում առնել տալի ու եկեղեցական է ձեռնադրում է նրան . յետոյ այրի մնալով շուշտակ

խիստ վտանգաւոր հետեւանք պիտի ունենան : Մակար եպիսկոպոսը խոստանում է դրանց , որ ինքը Պօլիս հասածին պէս , մի առ մի ամեն բան իր հանգամանքներովը կը պատմէ կաթողիկոսին և մի դարման անելու այդ վատ բաներին կը պատրաստէ նրան : Ուստի ինչպէս ասած ենք վերեւն , Մակար , յուսով լիքը , եկեղեցւոյ մի նոր դարադուլ տեսնելու Ռուսաստանեայց և Տաճկաստանեայց Հայոց միութեամբն , որն որ կատարուում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրութեամբը և երևելի արքեպիսկոպոսներ , որ այնքան տարի Պատրիարքութիւն են արել , ազգ ու ժողովուրդ են հովուել , Սուլթանների և Վէզիրների դիմացն են ելել , մինչև անգամ կաթողիկոս լինելու պատիւ են ունեցել : Այս զգացումով լեցուած դպիս է Մակար Պօլիս , և ուղղակի Պատրիարքարան է դիմում և յիշաւ ինչպէս և իր բերնէն էլ ենք լսել , մեծ հիւրընկալութիւն և արժանավայել ընդունելութիւն է տեսնում Պօլսոյ ազգայնոցմէ և Բարձրագոյն Դռնէն : Նորընտիր կաթողիկոսին հետ և պատիւ է ունենում առաջն ելլել Վեհափառ Սուլթան Մէճիտին և ստանալ նրա մէջ մի փառաւոր շքանշան . նոյնպէս և իրան հետ եկող վարդապետները , իրան համար մի առանձին տուն են պատրաստում որ իր վարդապետներովն հանդիստ բնակի , նոյնպէս ամեն մեծաձեծ ժողովրդականք հրաւերներ են անում նրան , թէ իրանց տներումը , թէ եկեղեցիներումը : Ճշմարիտն ասելով , Պօլսոյ մեր աղբայինք մի անձի պատիւ տալու համար , միշտ պատրաստ են եղել և ոչ ինչ չեն խնայել , և իրանց հիւրասիրութիւնն ամեն տեղ տարածուած է իբրև իրանց սեպհական յատկութիւն : Այս միջոցին մենք մեր աչքովն տեսանք առ հասարակ Տաճկաստանի Հայոց թէ աշխարհականք և թէ եկեղեցականք ինչպէս յարգ ու պատիւ տուին կաթողիկոսի ընտրողութեան առթով , Ռուսահայոցմէ եկող ազգայնոց , ոչ թէ այս ակնածութիւնն այս անգամ են ցոյց տուել թուրքիոյ ազգայինք Ռուսիոյ աղբայնոց , այլ միշտ , չենք խմանում մի ո՛ր տեսակ զգացողութեամբ թուրքիոյ Հայն իրմէ բարձր է ճանաչել Ռուսիոյ Հայուն , ինչպէս աշխարհական կարգին մէջ նոյնպէս եկեղեցական . բայց այսօր հանգամանքն շատ փոխուեցաւ , Պօլսոյ ազգայինք իրանց դործերով կորցուցած

փոխանակ այդ բաները բուն իրանց նշանակութեամբը տեսնելու, տեսնում է, որ, ի՞նչ է տեսնում, Պատրիարք և Կաթողիկոս իրար հետ ընկած, իրար թշնամանում, իրարու վըրայ խօսում, իրար՝ դատաստանի հրաւիրում։ Անունով հոգւոր ժողով կայ սրա նրա բերնումը, և այդ ժողովը ոչ կարգունի, ոչ կանոն։ Մի գերագոյն ժողով էլ աշխարհականներով կազմուած, որ աւելի մի խրտուիլակ է իր անունով քան թէ տնօրէն, կարգադիր և վերահայեցող. իրաւասութիւն չկայ, այլ հրամանատուութիւն. այդ իշխանութիւնն էլ մի քանի ամիրայք իրանց ձեռին են առել և ինչպէս կուզեն այնպէս կը վարեն ու ի՞նչ կուզեն այն կանեն։ Պատրիարք, Կաթողիկոս, արքեպիսկոպոս, վարդապետ և բոլոր ուխտեկեղեցւոյ այս ամիրաների առջև ծունկ կը չոքեն, նրանց փէշը կը լզեն, նրանց ամեն տեսակ կամեցողութեան գործի կը լինին. մինչև անգամ իրանց մօրուքը կը տան նրանց ձեռին, սր շոյելիս քաշքշեն ու բզբտեն։ Մակարը սարսափում է և զարմանում, ուստի առաջուց լինելով բնութեամբ մի փոքր անշարժուն և անխօսուն, էլ բոլորովին արձան կտրւում կուռք է դառնում ու իր միտքն է դնում, որ այս պղտորիկ մարդկանց ահագին բեռներով, ընդարձակ հրապարակի մէջ դէսուդէն վազլըզելը նկատէ և մէկին կամ մէկալին իրանց բեռների տակին ընկճիլը կամ թէ իրանց ծանր բեռնով միւս բեռնաբարձին գլորուեն իր բեռնին տակ, տեսնէ։

Ինչպէս ասացինք արդէն, Մատթէոս, Կաթողիկոս ընտրուելուց յետոյ, Գէորգն էլ Պօլսոյ Պատրիարք է կարգւում ու գալիս փառաւորապէս իր պաշտօնի գլուխն է անց կենում։ Մատթէոսն արդէն խրոխտ և իր գլուխն արդէն շատ բարձր համարող թուրքիոյ ամեն եպիսկոպոսների վրայ և վրէժխընդրութեան ժամանակն է ասելով, սկսում Գէորգի ամեն գործերին խառնուիլ, հրաման ղրկել Պատրիարքարան թէ Կաթողիկոսի կամքն այս է, այս ինչ բանն այն կերպով տնօրինուելու։ Թէ այս, այսպէս արէ՞ք ասելով։ Գէորգն էլ նրան, դու դեռ Կաթողիկոսի իշխանութիւնը չունիս, այլ միայն անունը, դնա՛ իջմիածին, օծուի՛ր Կաթողիկոս, նստի՛ր աթոռդ, և ապա իշխանութիւն վարէ՛, ասումէ։ Մատթէոս եկեղեցականներին և ժողովրդականներին գրգռումէ Գէորգի դէմ։

որոնց օգնութեամբ դեռ այսօր էլ մի բան է ազգային վարչութեան մէջ, վեր էր կացել Ռուսաց դեսպանին երկար բարակ տեղեկութիւն տարու Զէյթունցւոյ և Բարձրագոյն Դրան մէջ անցկացած բաների մասին։ Այս եկեղեցականը կարծում էր թէ այդ բանով իր ազգին օգուտն է մտածում, նոյնպէս Կոթողիկոսական խնդրի մէջ էլ տանող բերող լինելու ազգային վարչութեան և Ռուսաց դեսպանութեան մէջ իրան բարձր պատիւ էր համարում և իբրև թէ ազգի և եկեղեցւոյ համար լաւ բաներ է անում։ Ահա, այսպիսի մարդիկ և այն ժամանակ, որու վրայ խօսում ենք, վեր էին կացել, ինչպէս Պօլիս, նոյնպէս Թիֆլիզ ամեն ազգային խնդիր և դործ․ անշուշտ իրանց անձի օգտի համար և ոչ ազգի եկեղեցւոյ՝ իմաց էին անում Ռուսաց տէրութեան․ այդ անձանց անուններն այս տեղ հարկաւոր չենք համարում նշանակել․ ժամանակին իրանք իրանց կը յայտնուին։ Իսկ Սարգիս Զալալեանցըն այս տեղ Պօլիս ուրիշ թղթակիցներ ու լրտեսներ ունէր մեր ամեն ընտանեկան բաներն իմանալու համար։ Դա իր ազգականի մէկին Զալալ անուն մի երիտասարդ, իբրև թէ աստուածաբանութեան ուսումը սորվելու համար (չստուած գիտութիւն հայաստանեայց եկեղեցւոյ համար, որ Պատականութենէ փոխ առին մերայինք այս վերջին ժամանակները), ղրկում է Չամաւրճեան Տէրոյենց Յովհաննէս Պատուելոյն մօտ, այդ է լինում այս փոքրիկ Զալալին արատքին դործը Պօլսոյ մէջ, բայց ներքին պաշտօնն է լինում գիտակցութեամբ և օգնականութեամբ իր ուսուցչին և ուրիշ պաշտպաններին, մանրամասն տեղեկութիւն տալ ամեն թղթատարով Սարգիս Զալալեանցին Մակարի արարմունքի մասին Պօլսոյ մէջ, Մատթէոսի վարմունքի մասին, ամիրաներու կարծիքի և Պատրիարքի շարժմունքի մասին եղած և լինելու բաների նկատմամբ։ Բայց այդ փոքրիկ Զալալը իմանալով հարկաւ թէ ի՞նչ պաշտօն կատարելու համար է եկել Պօլիս և ոչ գիտութիւն և ուսում սորվելու, ձեռք վեր է առնում այդ բաներէ և իր խելքն ու սիրտը տալիս է մի գեղեցիկ կուսի վրայ և սիրահարուով ու փոխանակ աստուածաբան հայկաբան լինելու, մի ցնորուած և չըշկուած անձ է լինում, այնպէս որ, իմանալով Զալալեանց Սարգիս դրան յետ է կանչում, և յաւելով ասումէ Թիֆլիզու

աներու ժամանակով, Սարգիս Զալալեա՞նցը և Գէորգ վեհապետեա՞նցը պիտի լինէին ձայն հանողները, ամենեւին ո՛չ, դէնն էր մնում Էջմիածնի միաբանութիւնը, որոյ գլուխն էր Ղուկաս եպիսկոպոսը, դրան էլ արդէն մի նշան տալով պատրաստել էին քնեցնել. մնում էր նաև Մատթէոսի վրայ ունեցած կասկածանքը, նա էլ սուտ խենդ լինելով թողնում էր, որ ինչ որ կուզեն անեն մինչև որ ինքը Էջմիածին գնայ մի անգամ օծուի և կատարելապէս կաթողիկոս լինի. վասն զի նա վախենում էր, որ իրան դէմ մարդիկ դուրս կը գան և արգելք կը լինին կաթողիկոս օրհնուելու ։ Ռ՞վ կար դէնը, մի քանի մանր մուկ մարդիկ, անպաշտօն և անփող թիֆլիզումն, որոնց ամենեւին նշանակութիւն չէր տալի և Զալալեանցն էլ սաստիկ հալածանք էր յարուցած նրանց դէմ լոթրանդ, անհաւատ, ապստամբ ամբաստանելով նրանց, որպէս զի ժողովուրդը նրանց ամենեւին մոտիկ չանէ և նրանց խօսքին չհաւատայ. իսկ Պօլսումը ժողովուրդը քնած էր ու քնած, ամենեւին անտեղեակ և իրան համար իբրեւ չեղած բան Ռուսական բանեցնելու քաղաքականութիւնը Հայոց մէջ և արդէն այն աստիճան տկար էլ էր իր ազդեցութիւնը, որն որ կարելի էր մի ժպիտով, մի ձեռք տալով նրան խաբել ու որսալ, ինչպէս անում էր ինքը Միքայէլ Լուու Մեղիքեանցըն Պօլիս եղած ժամանակ ։ Եկեղեցականք որ կասես, գրգռուել էին այն ժամանակ թէ արդեօք ի՞նչպէս կարող կը լինին Ռուսաց կառավարութենէն նշան, նշանակութիւն ստանալու և շատ հեռու էին նրա խորամանկութիւնը ճանաչելու ։ Իսկ Տէրոյենց պատուելին որ կասես, այս միջոցին կարծես Աբիմէլէքի քնուկն էր ընկզմած, տեսնում էր Մատթէոսի խաչանիշ տօներ հաստատելը տօնացուցի մէջ և վեր էր կացել բողոքելու, իբրեւ թէ մի կաթողիկոս առանց ազգային ընդհանուր եկեղեցական ժողովի ոչ ինչ տնօրէնութիւն չէ կարող անել (այսօր սրա հակառակը կը պնդէ) իսկ ուրիշ անյկացած ու անց կենալու բաների մասին բոլորովին խուլ և կոյր էր ձեւանում իբրեւ չհասկացող. նրա համար, որ ամենէն յառաջ նրա բերանն էր խցել Զալալեանց Սարգիսը ։ Բայց մի անձ կար մոռացուած որսալու, կամ շատ հաստադրու ի համարելով կամ շատ անտարբեր և անզգայ ազգի և եկեղեցւոյ գոր-

գիւտէ , որ հայն դեռ իր հայուն վրայ վատահաւթիւն ունի և կը հաւատայ : Բայց երկրորդ պատճառն Հայ ծառայող զրկելուն Պօլիս , Հայոց զարմայնել և Օսմանցւոց ու ուրիշ ազգերի ցոյց տալ թէ ինչպէս Ռուսք Հայոց կը սիրեն և պաշտօններէ կը հասցունեն :

Այս կրկնակի պաշտօնը կատարելու յանձնառու եղողն է Թիֆլիզու Հայոցմէ Միքայէլ Լուու Մելիքեանց (այսինքն ըստ իրան Հայոց Լուու նահանգի մի Մելիքի ցեղէն) եռսունի և քառսունի մէջ մի մարդ , դեռ նոր ստացած զօրապետութեան աստիճանը , նոյնպէս նոր ամուսնացած Մովսէս Արզութեանց իշխանի աղջկան հետ , այսպիսի փառքեր ճրագով փընտըռող և իր քսակէն փող տուող մարդ : Բայց նոյնպէս Թիֆլիզու Հայոցմէ ոմանք , որ տեղեակ են լինում այս եղած և իններու բաների վրայ և թէ դրանք ի՞նչ նպատակով են պատրաստուում և ինչ հետեւանքն են յառաջ բերելու , Լուու Մելիքեանց Միքայէլին յորդոր են տալի յետ կենալ և ձեռք վեր առնել այդպիսի մի պաշտօն կատարելուց , որու ազգ և եկեղեցի կործանելու նպատակ ունենալը ցոյց են տալի իրան : Բայց նա իր փառասիրութեամբը կուրացած և իր տգիտութեամբն անկարող խորն իմանալու իր կատարելու պաշտօնի նպատակն ու հետեւանքը , պինտ մնում է Ռուսաց կայսրմէն կամ նրա տեղակալ Բարիաթինսկու իշխանէն իրան առաջարկուած պաշտօնը ընդունելու և կատարելու հաւատարմութեամբ , բոլորովին ականջներն խցելով իր սիրելի բարեկամներին և թերեւս իր բարեբարներին խորհուրդներին ու վերէ կենում գալիս Կոստանդնուպօլիս : Մինչդեռ Լուու Մելիքեանց Միքայէլն գալու վրայ է լինում Պօլիս և արդէն իմացուած իր գալուստը Ռուսաց դեսպանին , մի դէպք , որ մեր աչքին առջև անցկացաւ , հարկաւոր ենք համարում , ինչպէս որ եղել է մեր ընթերցողին յառաջը բերել , որպէս զի լաւ հասկանայ մեր ասածների ճշտութիւնը այն ժամանակուայ Ռուսաց կառավարութեան բանեցուցած քաղաքականութիւնը Արեւելքումը և մերայնոց կամ թէ այն անձանց , որոնք նրա առջև չնորհք էին գտել արած չղջորթութիւնը և խաբեբայութիւնն իրանց անձի օգտի համար և ոչ ազգի ու եկեղեցւոյ :

կարգելու, որպէս զի մեր խեղճ ազգն էլ Ռուսաց Ամենադուրմաժ կայսեր պաշտպանութիւնը վայելէ: Այս թուղթն որն որ ներկայացուցին Ռուսաց դեսպանին Մատթէոս Կաթողիկոսն ու Տատեան բէգերն, ոչ կարսէն, ոչ վանէն, ոչ խարբերդէն էր եկած, այլ Պանտրմայի Հայոց ժողովրդէն էր ուղղուած, թէ որ չեմ սխալուամ, Պատրիարքարանին, իրանց մէջ եղած մի ժողովրդային տարածայնութեան համար, որոյ մասին Մասիս լրագրի գործակատար Պանտրմայի պարոն Յարութիւնն էլ այդ ստորագրուած թուղթը բերելով, Կաթողիկոսէն այն օրերը խնդրում էր մի խնամք տանիլ: Մատթէոսն և Տատեան բէգերը Հայր ու որդի այս ստորագրութեամբ լիքը թուղթը յառաջն հանեցին Լաբանով իշխանին, իբրև խնդիր Հայաստանի ժողովրդի Կաթողիկոսին ուղղուած, որպէս զի Ռուսաց կայսրմէն պաշտպանութիւն խնդրէ իրանց համար, այն քաղաքները հիւպատոսներ զրկելով: Դեսպանն ուրախ դէմքով, ասաց մեր բերնով, Մատթէոսին «Թէ խիստ լաւ, թող նորին սրբութիւնն իրան յանձնէ այդ խնդրագիրը և ինքն էլ Պէդերբուրգ զրկելով այդ կայսեր կամ Մինխտորին, նորին սրբութեան կողմէն, անմիջապէս դրա գործադրութեանը հոգիլ տարուի»: Կաթողիկոսն ու բէգերը շիտթուեցան և իրարու երեսն նայեցան, բայց Մատթէոսն անմիջապէս պատասխանեց թէ. «Լաւ, մի օրինակն հանել տամ ինձ համար, յետոյ մի քանի օրէն իսկագիրը կը զրկեմ»: Դեսպանն էլ հաճեցաւ այդպէս անելու, վասն զի երբէք մտքով չէր անցկացնէր թէ իրան այս կերպով խաբում են: Այսպէս, ուշիմ ընթերցող, այս տեսակ ծաղրելի խաղերով խաբում էին Ռուսաց կառավարութեան, այս ազդասէր կարծուած Կաթողիկոսն ու բէգերն, չենք իմանում ինչ նպատակով. բայց միթէ կարող եղա՞ն խաբել, ո՛չ ամենեւին. վանու և խարբերու բնակիչներէն վերջապէս թաղուն Դժմիածին ու Թիֆլիզ եկան, և թաղուն հպատակութիւնն ստացան Ռուսաց կառավարութեանէն. այդ հպատակների պատճառով պէտք էր այդ քաղաքներումը հիւպատոսներ նստէր և Ռուսաց կառավարութեան թաղուն ներգործութիւնը, Հայաստանի ժողովրդեան վրայ ակններև կերպով լինէր: Բայց չյաջողեցաւ: Թո՛ղ լաւ գիտենան Ռուսաց պաշտօնաւորք, որ այսուհետև, մեր եկեղեցա-

եղաւ . առանձին կառք և ձիանք պատրաստուեցան ծովեղերքի վրայ , ուր շողենաւը պիտի կանգնէր . առանձին սպասաւորներ նշանակուեցան ծառայելու եկող հիւրին , բերայի մեծ փողոցումը մի առանձին փառաւոր տուն պատրաստուեցաւ նրա համար կացարան , ամեն տեսակ կահ կարասիքով : Կոստանդնուպօլսոյ մեծամեծք հրաւիրուեցան այդ տանը ընդունելութեան ժամանակ , Տատեանք , Պալեանք , Միսաքեանք , Խորասանձեանք ներկայ էին : Միքայէլ փառաւորապէս ընդունուեցաւ նոյնպէս իր հեան եղող անձինք էլ , որք էին Թիֆլիզեցի Միանսարեանց Միքայէլն , զինուորական պաշտօնաւոր , և մի Թուրքառուս Գոթծօքով անուն քաղաքային պաշտօնաւոր : Միքայէլ միւս օրն իր այցելութիւնն արաւ Ռուսաց դեսպանին և էլ այնուհետեւ իր բոլոր ընթացքը վարում էր դեսպանի տուած հրահանգի համեմատ . մի քանի օրէն յետոյ բարձրագոյն Գռնէն էլ մի առանձին պաշտօնակալ նշանակուեցաւ , իբրեւ թիկնապահ Լուու Մելիքեանցին քամակէն դնալու , ուր որ նա կամենայ գնալ : Այցելութիւնքը սկսան յաճախուիլ , ինչպէս Հայոյ կողմէն , նոյնպէս և օտար ազգաց , ամեն մարդ ցանկանում էր այս Հայ զօրապետին տեսնել . մի նոր բան էր այդ Պօլսոյ ազգայնոց համար թերեւ տեսնել մի Հայ , որ նշաններ է կրում կուրծքի վրայ , կողքը թուր է կախ արեւ . փունջեր ունի ուսերի վրայ և ուր կերթայ , զինուորականք սուխով կը բարեւեն և այլ սրանց նման բաներ :

Լորու Մելիքէնց Միքայելի Պօլիս հասնելուց , երկու կամ երեք օր յետոյ , խօսք եղաւ և լուր տարածուեցաւ թէ պէտք է նախ՝ նա Պատրիարքին անէ իր այցելութիւնը և ոչ կաթողիկոսին : Գէորգն այս համբաւը լսելուն՝ մեծ հանդէս պատրաստեց խում խափու . եպիսկոպոսներ , վարդապետներ , քահանաներ և դպիրներ ժողովուեցան , զգեստաւորուեցան ձեռքերնին մամբր , խաչեր , գրքեր առին , մի խումն բազմութիւն մարդկանց և կանանց Մայր եկեղեցւոյ բախումը և փողոցումը կանգնած մնացին : Իսկ վերը Պատրիարքարանի սրահումը Գէորգն փառաւորապէս պատրաստուած իր չորս կողմն նշանաւոր եկեղեցականներով և աշխարհականներով կապատէր ու կապատէր կաթողիկոսի հրաւիրակին , Ռուսաց տէրութեան

կողմէն ղրկուած , որ առաջ իրան էր մատուցանուած այցելութեան յարգանքը : Ներսէսը մեծ սենեկումն էլ , մի հոյակապ սեղան պատրաստուած էր ամեն տեսակ ձկնեղէնով , մրդեղէնով , քաղցրեղէնով և մանեղէնով . իսկ խմիչք ամեն յանկին , ոգելիցն առանձին , գինին առանձին , իսկ շամբանեան պղպաղում էր սեղանի շուրս կողմը և տեսնողին բերնէն ջրեր էր վազեցնում : Բայց կէս օր կը լինի , մարդ չի երեւալ . մի ժամ , երկու ժամ կանց կենաց , ոչ ոք չի գալ : Լուռ Մելիքէնց Միքայէլն այն օրն առաւօտանց , իր Պատրիարքարան գնալու գիտաւորութիւնը կը յայտնէ , որն որ անմիջապէս կը հաղորդեն Պատրիարքարանին ընդունելութեան պատրաստութիւնը տեսնելու : Բայց յետոյ այդ այցելութեան յետ մնալու պատճառն է լինում Մատթէոս Կաթողիկոսն : Սա լսելով թէ Մելիքեանցն իր առաջին այցելութիւնը Գէորգին պէտք է անէ , սաստիկ տաքանալով նեղանում է , ու անմիջապէս մարդ է ղրկում Տատեան Պօղոս բէգի տանը , այդ այցելութիւնը խափանելու : Տատեանց տանը խորհուրդ է լինում , խօսւում , վիճւում է , Մելիքեանցը պնդում է թէ՛ ինքը նախ Պատրիարքին գնալու է պարտական , իր դեսպանէն առած հրահանգին և իր քաղաքային սովորութեան համեմատ և ոչ Կաթողիկոսին : Կաթողիկոսն ասում է թէ՛ ի՞նչպէս , ինձ համար եկողը , միթէ ուրիշին պէտք է երթայ : Ես մեծ եմ , Կաթողիկոս եմ . վերջէն խնդիրը կախ է մնում . ոչ Կաթողիկոսին և ոչ Պատրիարքին կերթամ , ասում է Մելիքեանցը , այսօր քիչ տենդ էլ ունիմ , դեղ պիտի առնեմ և ույն : Այսպէս , այն օրուայ լինելու այցելութիւնը կը խափանուի : Ողորմելի Հայոց Պատրիարքն , եպիսկոպոսք , վարդապետք , քահանայք , սարկաւազք , դպիրք , ժամհարք և ժամկոչք և ժողովուրդք կսպասեն ու կսպասեն արեւու տաքին , ոտքի վրայ , և կը տեսնեն , որ ոչ եկող կայ , ոչ գնացող : Վերելը Պատրիարքարանը պատրաստուած ճաշն իրանք անոյշ կանեն , և այն միջոցին , որ շամբանեա գինին կը կօնծեն և խազվէն բերնելին կը մօտեցնեն , փոխանակ Լուռ Մելիքէնց Միքայէլն այցելութեան , կընդունին իրանց հանդիսումը Տատեան Պօղոս բէգի սպասաւորին , իբրեւ լրատար այցելութեան խափանուելուն :

Յայտնի բան էր, որ ոչ ոք Մելիքեանցին խորհուրդ տալ չէր համարձակել. նա ինչպէս որ կամենար այնպէս կարող էր շարժել. միայն իր դեսպանին աչքը կը նշմարէր, թէ ինչ հրահանգ պիտի տայ իրան. ուստի Մատթէոսի բողոքը բոլորովին պարասլը դնաց։ Նոյն այս այցելութիւնը լինելու օրուայ իրիկունը, Գէորգ Պատրիարքը, փոխարէն իրան չեղած այցելութեան, վեր է կենում, անշուշտ կամ անհամբերութեան կամ սաստիկ ցանկութենէն լուռ Մելիքէնց Միքայէլին տեսնելու, կամ թէ արդէն, այնպէս մի կերպով տնօրինուած, ինքն է դալի այցելութիւն անում նրան, Բերա Տատեան Պօղոս բէդի տանը, ուր զօրապետ հրաւիրակին բնակատեղին էր եղել։ Նոյն իրիկուն դառնում է և այն տեղ, իբրեւ թէ ժամագիր եղած լինէր և Յովհաննէս բէդ Տատեանը, Այցելութեան և տեսութեան ձեւերը վերջանալուց, և օտար հիւրերը մեկնելուց յետոյ, Գէորգ Պատրիարքը, Միքայէլ լուռ Մելիքեանցը, Յովհաննէս բէդ Տատեանը, ընդունելութեան սրահի մօտն եղած մի ուրիշ սենեկի մէջ են մօտնում, դռները փակում և արգելք են դնում մարդներս մտնելու։ Մի ժամէն աւելի գաղտնի խորհուրդ են աւելում այն տեղ, որն որ յիրաւի ոչ ոք կարողանում է խմանալ կամ գուշակել թէ ի՞նչ մասին է այդ։ Յետոյ մի փոքր ժամանակ էլ ընկերովի դէսուդէնէ խօսելուց յետոյ բաժանուում են։ Այս տեսութենէն յետոյ է, որ Միքայէլ լուռ Մելիքեանցը սերտ բարեկամութիւն է անում Գէորգ Պատրիարքին հետ, նրա անձնական արժանաւորութիւնն էլ սաստիկ հաւանում, և իբրեւ ռուսական կարգ, թէ առաջ պէտք է տեղական իշխանութեան անել այցելութիւն, որոշում է լինում նախ Պատրիարքին վճարել այցելութեան պարտքը և յետոյ կաթողիկոսին և այսպէս էլ լինում է. ուստի, ինչպէս արդէն պատմեցինք, նորէն Գէորգ Պատրիարքը պատրաստութիւն է տեսնում, փառաւորապէս ընդունում է, ոչ միայն իր ցանկալի հիւրին, Հայոց Կաթողիկոսի հրաւիրակին, Ռուսաց կայսեր կողմէն, այլ իր անձնական սիրելի բարեկամին։ 1859 թուի Համբարձման տօնի օրն էլ, Միքայէլ լուռ Մելիքեանցն իր այցելութիւնն անում է Մատթէոս կաթողիկոսին։ Սա Օրթագիւղ իր տանն էր բնակում, բայց այդ տունը

Հայ զօրապետին կայսեր հրաւիրակին ընդունելու յարմար չը դատուելով, Եռասուֆեանց ազայքն իրանց տունն են նուիրում այդ ընդունելութեան հանդէսը կատարելու. տանը մի յարկը փառաւոր զարդարում են, բազմոցների վրայ լահորի շալեր փռում, սանդուխները նոյնպէս ընտիր կերպարաններով ծածկում, անուշահոտ ծուխերով սենեակներն ու սրահները բուրում: Յակօբ Պատրիարքը, Սարգիս եպիսկոպոսը և ուրիշ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, աւագերէցներ, սարկաւաղներ, դպիրներ ամենքն էլ հաւաքւում են, նոյնպէս աշխարհական կարգէն ամիրայներ, աղաներ ամենքն էլ այն տեղ ժողոված են լինում. կէս օրուայ վրայ Մ. Լուռ Մեղիքեանցն իր շքազգեստն հագած, իրան օգնական Միքայէլ Միանսարեանցն էլ նմանապէս, և Բարձրագոյն Դռնէն իրան արուած թիկնապահը, Պօղոս և Յովհաննէս բէգերն իրանց որդւոյմովը, Գէորգ Պատրիարքն իր քամակէն վարդապետներ ու սարկաւաղներ ձգած, կառքերը նստած, ձիաների վրայ հեծած գալիս են Եռասուֆեանց տանը. այս բազմութեան խառնուումէ նաեւ ժողովուրդն և ամենքը միասին մտնում են տանը սրահների և սենեակների մէջ, այնպէս որ ասեղ ձգելու տեղ չլինում. Մ. Լուռ Մեղիքեանցն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի աջը համբուրելուց յետոյ, ոտքի վրայ կանգնած, յառաջուց պատրաստուած խօսք է ասում: Յառաջուց պատրաստուած ենք ասում, վասն զի Մ. Լուռ Մեղիքեանցն հայերէն լեզուն չէր իմանում, իմացածն էլ Թիֆլիզու ժողովրդային լեզուն էր, այն էլ լաւ չէր խօսում. իրան պէս են նաեւ Ռուսաստանի մէջ մեծամեծ պաշտօնների վրայ ելող Հայոց մեծ մասը: Բայց Մ. Միանսարեանցն ոչ թէ միայն հայերէն լաւ էր խօսում, այլ նաեւ կարող էր և նախնեաց լեզուով գրել, սա Մեղիքեանցին երբեմն գրով, երբեմն բանով թարգման էր լինում, երբ հարկը պահանջում էր: Այս այցելութեան ժամանակն էլ այնպէս եղաւ: Լուռ Մեղիքեանց Միքայէլն ասաց թէ, « Ինքը ղրկուած է Պօլիս, մասնաւորապէս Ամենայն Ռուսաց » կայսեր և նրա տեղակալ Կովկասու փոխարքայ իշխան Բարեաւախնակին, որ Նորին վեհափառութիւնը, այսինքն ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, ամենայն յարգութեամբ և մե-

« Ժարանքով հրաւիրէ 'ի Ռուսաստան : Հայոց ազգն իրան
 « Ծայրագոյն Պատրիարք էր ընտրել (սուտ էր ասում) արդէն
 « ինքն էլ եկել էր Ամենողորմած կայսեր տեղակալի հրամա-
 « նով, նրա երկրումը հրաւիրել իր աթոռի վրայ բազմելու »
 և այլ որանց նման խօսքեր : Հրաւիրակին խօսելուց յետոյ և
 ամեն մարդ իր տեղը բազմելուց յետոյ, Մելիքէնց Միքայէլն
 էլ իրան համար պատրաստուած աթոռի վրայ նստաւ, որն
 որ կաթողիկոսի կշտին էր : Գէորգ Պատրիարքը դէմուդէմ
 բազմեցաւ, կաթողիկոսի մօտն էլ Յակոբ Պատրիարքը . իսկ
 Պօղոս և Յովհաննէս բէգերն իրանց որդոցմովը և ուրիշ Օր-
 թագիւղի երեւելի ազգայինք նստել էին բազմոյների վրայ .
 իսկ սենեկին ու սրահին մէջ մի խուռն բազմութիւն ոտքի
 վրայ կանգնած էին . Պ. Տիգրան Եռսուֆեանք մի գրուած
 ճառ կարդաց այդ հանդիսի մէջ, որն որ ուղղուած էր թէ
 կաթողիկոսին և թէ հրաւիրակին, իբրեւ հանդիսականաց
 կողմէն : Ճառը պրծնելուց յետոյ, վեր կացաւ Մատթէոսը
 պատասխանելու այդ ճառին, որ ամենեւին հարկաւոր չէր,
 բայց իր ատենաբանական հանճարէն մի ճաշակ տալու հա-
 մար անշուշտ Լոռու Մելիքէնց Միքայէլին, սկսաւ բարձր
 ձայնով պղաւել, « Աչք իմ, ազգ իմ », Գրիգոր Մագիստրոսի
 խօսքն, որն որ չենք իմանում որ տեղ է ասել, բնաբան դնելով,
 իր ազգին սիրելն իր աչքին նման, հասկացնել : Այս « Ազգ իմ
 աչք իմ » բնաբանով քարոզը մինչեւ Էջմիածին գնալը Մատ-
 թէոս, ամեն տեղ ամեն եկեղեցիներումն թնդացուց . մինչեւ
 որ ժողովրդեան մէջ « Ազգ իմ, աչք իմ քարոզն »-ն էր »
 խօսքը հասարակաց եղաւ :

Այս այցելութեան հանդէսն էլ փառաւոր կերպով վեր-
 ջացաւ, բոլոր ազգայինք՝ չենք իմանում ինչ տեսակ հայրե-
 նասիրութեան հրով վառուած և գրեթէ մոլի եղած սկսան
 ամեն տեղ գովել ու գովել Լոռու Մելիքէնց Միքայէլին,
 չենք իմանում, ո՞ր հայկական փառքը, ո՞ր ազգասիրական
 գործը, ո՞ր չնաչխարհիկ տաղանդը, և երբէք չունեցած
 պաշտօններն ու չկատարած յաղթութիւնքը : Ահա մեր ա-
 սածին ապացոյց այս տեղ յառաջ կը բերենք մեր ընթեր-
 ցողներին . այն ժամանակուայ Մասիս և Մեղու լրագիրների
 ասածներն Մ. Լոռու Մելիքեանցի համար, միեւնոյն ժամա-

դաւառին կուսակալութեանը մէջ գտնված բոլոր կանոնաւոր դուռդերուն ընդհանուր վերատեսուէն է :

« Առաջ կովկասու փոխարքայ մարաշախտ վորոնցով իշխանին բանակի օգնականն էր , և Ռուսաստանի ասիական բանակին ընտրեալ զօրաց գլխաւորն ըլլալով , վերջին պատերազմին ժամանակը հայկազուն զօրապետ Բէհբուտով իշխանին հետ բոլոր կուռներուն մէջ գտնուլեցաւ : Կարսի պաշարման ժամանակն ալ՝ Բէհբուտով իշխանը վրաստան դառնալէն ետքը , Ռուսաց բանակին ընդհանուր հրամանատար Մուրավիէվ զօրապետը իւր քովը պահեց Լորիս Մելիքով զօրապետը , որ Կարսի առնըվելէն մինչև վերստին ետ տրվիլը բոլոր նոյն դաւառին կուսակալութեան պաշտօնը վարեց :

« Գերի ինկած Օսմանեան մեծ զօրապետներն ու պաշտօնակալներն ալ մեծ մարդասիրութիւն և պատիւ տեսած են իրմէ , և յատկապէս Փէրիմ փաշան անոր տունը հիւրընկալութիւն վայելած է :

« Լորիս Մելիքով զօրապետը Ռուսիոյ տէրութեան մէկ քանի մեծ պատուանշանները և Օսմանեան կայսերական Մէհիտիէ պատուանշանը ստացած է և ինքը հազիւ երեսուն և երեք տարեկան կայ : Ասկէց կը հասկցվի թէ այսչափ մեծ պաշտօններու և աստիճաններու հասնելու համար որչափ անձնական արժանաւորութիւն և որչափ զինուորական քաջութիւն պուցուցած է . ինչու որ թէ Ռուսաստանի և թէ Եւրոպիոյ ուրիշ կանոնաւոր տէրութեանց մէջ՝ այս հասակի մարդ մը այսչափ բարձր աստիճաններու հասած ըլլալը խիստ հազուադիւրս և դժուարագէտ բան մը է :

« Ասանկ արժանաւոր անձ մը մեր սիրելի ազգին զաւակն ըլլալը որչափ ուրախութեան և պարծանաց առիթ է մեզ՝ դժուարին է խօսքով բացատրել . ուստի բաւական կը համարինք միայն բարեմաղթել բոլորով սրտիւ որ այսպիսի հազուագիշտ անձանց կեանքն ու թիւը աւելնայ ազգերնուս մէջ :

« Յիշեալ զօրապետին հետ եկող երիտասարդ զինուորական պաշտօնակալն ալ Մոսկայի Լազարեանց Ճեմարանին նախկին աշակերտներէն և նոյն քաղաքի կայսերական օրէնքագիտութեան համալսարանին առաջարկեալներէն (քանտիտա) էր , և հիմայ Ռուսիոյ կայսեր եղբայր Կոստանդին մեծ դուքս

Ինքն անքուն՝ միտքն անհուն՝ աշխատաւոր սարդ ,
 Դէմքն շքեղ՝ հաստին՝ ծեղ՝ իշխանաց մէջ զարդ ,
 Գեղեցկատես՝ ծիծաղերես՝ մէկ նոր բացուած վարդ ,
 Մինչ չի խօսի՝ ով որ կասի՝ պատկեր է , թէ մարդ ,
 Հայոց ազգի յոյն Դա է , Տէր , դու խնայէ :
 Բերան պիտի , որ լաւ դովի Սորա արարքն ,
 Բնութիւնն , մարդկութիւնն , սրբակայ վարքն ,
 Աստուած պահի՝ ոյք որ իցեն՝ Նորա սատարքն ,
 Զի փութապէս մոռցեն զնա զիւցազնից շարքն ,
 Որ պարծենայ Հայաստանն , թէ որդիս Դա է :
 Ո՛վ պաշտելի եւ տօնելի եօթն վիրաց պատկեր ,
 Ո՛վ անաչառ՝ բազմաշարժար Լուսաւորիչ մեր ,
 Ո՛վ հրաշալի եւ ոքանչելի Հայկադին սուրբեր ,
 Դուք լերուք այս իշխանին հովանի եւ աէր ,
 Որ այժմ մեր ազգն յոյժ ճիշդ Սորան կու նայէ :
 Սէյեազ , մի՛ դովիլ այս իշխանին , որ միշտ մնայ լաւ ,
 Որին դովեցիր՝ յայտնի տեսար՝ վերջն լաւ չէլաւ ,
 Որին ասեցիր՝ սա Յակոբն է , նա եղև Նաւա ,
 Նրանց հիմն քայքայլած էր , Սա է հաստատ նաւ ,
 Այս խօսքերքս ժամանակին ձեզ կը վկայէ :

1855 Հոկտեմբեր 12 .

Ի ՂԱՐՍ

“ Երեցս—երանեալ Ներսէս Ե . ի յաջորդը Տաճկաստանէն
 ընտրելու վրայօք , եթէ զմեզ բարեբաղդ համարելու եր-
 կու պատճառ ունինք նէ՝ մէկը սա է որ , հայկազուն քաջ ու
 առաքինի , հայաստանի փառքը նորոգող , մեր նախնի դիւ-
 ցազանց նահատակութեանց ճամարտութիւնն իր գործերովն
 հաստատող զօրապետի մը տեսութեանն արժանացանք , ու
 քիչ մը մխիթարվեցանք ” :

Այսպէս , Լուու Մելիքէնց Միքայելի այցելութիւնքը ,
 Պատրիարքին , Կաթողիկոսին , Վեհափառ Սուրբանին , դեւ-
 պաններին , ամիրաներին և ուրիշ նշանաւոր անձանց ու տես-
 նելու արժանի տեղերին՝ խօսելու առարկայ էր տարել , ոչ

քայելն հետ ամուսնանալով օժիտ էր տարել իրան : Մելիքէնց Միքայելն , որ
 կասուի թիջլիզում Լորիս Մելիքով , զանազանուէլու համար նոյն անունը կրող
 մի վրացի զօրապետէն , իր կնոջ երկրի անունը միացուցել էր իր ազգանունի
 հետ , և ասում էր իրան Մ . Լուու Մելիքեանց :

միայն մեր լրագրերին և ժողովրդին, այլ նաև Պօլսոյ այլեւ
այլ ժողովուրդքն իրանց ուշադրութիւնն ու հետաքրքրու-
թիւնը դարձուցել էին այս Ռուսահայ զօրապետին և Հայոց
մէ տեսած ընդունելութեան վրայ, մինչեւ որ Պօլսոյ Փրէս
տ'Օրլան ֆրանսերէն լրագիրը մի ակնարկութիւն էր արել
նրա հրաւիրակութեան մասին, Պօլիս Ռուսաց կառավարու-
թեանէն: Նմանապէս Բարձրագոյն Դրան աչքն էլ թափանցեց
այդ այցելութեանց և ընդունելութեանց նշանակութեան մէջ
ինչպէս որ յետոյ պիտի տեսնենք: Բայց, մենք Օսմանեան
տէրութեան Հայոց ժողովուրդքս, ամենքս էլ եկեղեցական
ու աշխարհական, ուսումնական և էֆէնտի ոչինչ և ոչինչ
նշմարել և կասկածել կարող չեղանք դրա առաքելութեան
նպատակին մէջ Ռուսաց կողմէն. միշտ այնպէս ճանաչեցինք
ու գիտեցանք, որ դա՛ մի միայն և մասնաւորապէս եկած է
Մատթէոսին ընդունելու և դէպի Ռուսիա առաջնորդելու 'ի
պատիւ Հայոց: Յիմար աչքակապութիւն մի տղէտ ժողովրդի
համար, ինչպէս որ մենք ենք: Ընդհակառակն, դա՛ եկել
էր Պօլիս մի ամենամեծ դործ կատարելու Ռուսաց տէրու-
թեան օգտին համար, 'ի փնաս Հայոց ազգին և եկեղեցւոյն,
և ոչ իբրեւ Հայոց պատիւ և մեծարանք տալու: Երեսանց
ճշմարիտ Հայու կերպարանք ցոյց կը տար ժողովրդին աչքը
կապելու համար. այս ամիրային այն ամիրային հրաւերը կըն-
դունէր. հիւանդանոց, ուսումնարան տեսնելու կը գնար,
աղղասէր աննենդ. Հայոց այցելութիւնը կընդունէր, ո՛ւր որ
հարկն էր՝ ոսկի կը տար, ո՛ւմ որ պէտք էր խօսք կը վատնէր,
ծերունիների մօտ կրօնամօլ կը ձեւանար, պատանիների մօտ
աղատամօլ. երիտասարդների հետ հասարակօրէն կը վար-
ուէր, հասակաւորների հետ ծանր կը ծախէր իրան: Իսկ
սրտանց, Հայոց ազգին ու եկեղեցւոյն նշանակութիւն չէր
տալ, մեր Կաթողիկոսին, Պատրիարքին, բոլոր եպիսկոպոս-
ներին, վարդապետներին, ամիրաներին ու էֆէնտիներին,
յիմարների տեղ դրած նրանց քթին կը ծիծաղէր, մեր ծե-
րունիների բարեպաշտութիւնն իրան համար սնապաշտութիւն
էր, և երիտասարդների աղղասիրութիւնը տղիտական ցը-
նորք. իսկ Հայոց ամբողջ ազգին կրօնական խղճին և ազգային
զգացմունքին վրայ, զարհուրում ենք ասել, թէնում էր և

Նրանք իր ձեռին գործի էր շինել իր անձի բարձրանալուն և մնափառութեան։ Մենք այսպիսի հայ մարդու տեղ կը դնենք Մելիքէնց Միքայելին, և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պատմութիւնն էլ ուրիշ դատաստան պիտի չանէ նրա վրայ, երբ նա յանդգնեցաւ Հայոց անտէր աղգին և նրա եկեղեցւոյն խաբել ջանալ, Ռուսաց զոհելու, իր անձի փառքի համար։ Այդ զգացողութեամբ անշուշտ, այդ Ռուսերէն դրուած թուղթը դեռապանասնէն ստանաւ է, Հայոց լեզուին թարգմանել է տալի, ասում են, իր օգնական Մ. Միանասրեանցին, առաջարկում Գէորգ Պատրիարքին, Տատեանց և Պալեանց ամիրաներին, և թէ կարելի է հաւատալ Հոգեւոր և Գերագոյն Ժողովներին, և առանձին խորհուրդ կազմել տալի երբեմն Տատեանց տանը, մի կամ երկու անգամ Հայոց Պատրիարքարանը, Հայոց աղգէն ու նրա եկեղեցւոյն ուխտէն ու նրա անուանովի կաթողիկոսէն թագուն, ու վերջապէս յաջողում ստորագրել տալի այդ դրուածքը երկու Պատրիարքների և Հոգեւոր և Գերագոյն Ժողովների անդամներին, ու գրպանումն է դնում Էջմիածնի Սինոդին տանելու։ Յետոյ կը տեսնենք ի՞նչ վախճան ունեցաւ այդ իրողութիւնը։

Այս իրողութիւնը, այսօրուայ Պուրսայու առաջնորդ Գէորգ եպիսկոպոսն, որ այն ժամանակ Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարք արքեպիսկոպոս Տաճկաստանի Հայոց ու Հոգեւոր և Գերագոյն Ժողովների նախագահն էր, այսպէս ունի պատմած մեղ․ թէ յիրաւի այդ դրուածքի բնագիւրը Ռուսերենէ թարգմանուած է լինում, և ամիրայքն իրան առաջարկել են մի աչքէ անցունել և ստորագրելով վաւերացունել, իբրեւ խնդիր և առաջարկութիւն Տաճկահայոց կողմէն, չենք իմանում ո՛ւմ, այսինքն Սինոդին, և թէ այդ դրուածքը, իր ասածին նայելով, սարսափելի բան է եղել․ բայց ինքը շատ դիմադրութիւն է արել, տեսել է, որ անկարելի է խափան լինել այնքան ամիրայքը պնդում են եղել իր վրայ ընկնելով, որ վերջապէս հաճել է ինքն այն պայմանով, որ իր ուղածին պէս ուղղէ և վստասկար երեւցած յօդուածներն հանէ, ուստի ուղղելով և հանելով այդ յօդուածները ստորագրել ու վաւերացուցել է։ Բայց դժբաղդութեամբ այդ ուղղուած և վստասկար յօդուածները ջնջուած թուղթն՝ որ

իր մօտը պահած ունի եղել, Պուրսայու հրդեհին առաջնորդարանին հետ մոխիր է եղել: Տարօրինակ անձն արդացրնելու եղանակ: Այս զրուցուածէն դուրս է գալի, որ խնդիր և Առաջարկութիւն գրուածքին երկրորդ հեղինակն ինքը Գէորգ Պատրիարքն է եղել, վասն զի իր ուղղածն ու յօրինածն է այն իր ուղածին պէս:

Ահա, այս յետագայն է խնդիր և Առաջարկութիւն ասուած գրուածքն, որուն, մենք էլ ամեն մի յօդուածը մեր նկատողութեամբը կը պարզենք ընթերցողին համար:

ԽՆԴԻՐ ԵՒ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ Ի ԳԻՄԱՅ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆԱՅ ԵՒ ԺՈՂՈՎԱՐԿԱԿԱՆԱՅ ԲՆԱԿԵԼՈՅՍ Ի ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ, ԱՌ ՍՈՒՐԲ ՍԻՆԵՀՈԴՈՍՆ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻՍՏՆԻ, ՈՐՊԷՍ ԶԻ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ՄԵՐ ԸՆԴ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՈՅ, ՈՐ ԱՌ ԺԱՄԱՆԱԿ ՄԻ ԴԱԿԱՐԵԱԼ ԷՐ, ՍԿԻՋԲՆ ԱՌՅԷ ԵՒ ՇԱՐՈՒՆԱԿԵԼ ԱՆԸՆԴՄԷՋ ԵՒ ՍԵՐՏԱՆԱԼ, ՈՐՊԷՍ ԵՒ ԷՐՆ ԿԱՆՈՒՄ:

Երբէք Տաճկաստանի Հայոց հոգեւորականք և ժողովրդականք այդպիսի մի խնդիր և առաջարկութիւն չեն արել Ս. Էջմիածնի մայր Աթոռոյն սուրբ Սինօդին: Այդ բանն արել են Գէորգ Պատրիարքն ու իր ժամանակուայ հոգեւոր և Գերագոյն ժողովները, այսինքն տաս եկեղեցականք և տաս աշխարհականք և մի արքեպիսկոպոս Պատրիարք, որոնք կարելի է Բարձրագոյն դրան առջեւ ներկայացունէին իրանց ժամանակ բոլոր Տաճկաստանի եկեղեցականքն ու ժողովրդականքը, բայց ոչ Արարատեան Մայր Աթոռին առջեւ: Տաճկաստանի եկեղեցականաց մէջ նկատմամբ Էջմիածնի, առաջին նշանակութիւն և ազդեցութիւն ունեցողն է Երուսաղէմի Հայոց Սուրբ տեղեաց կառավարիչ վանահայր, Ստորոց երկրի և Եգիպտոսի վիճակների արքեպիսկոպոս և Հայոց Պատրիարք Երուսաղէմի իր վիճակաւոր և վանական միաբաններով: Այդ անձն իր ստորագրութիւնը չունի այդպիսի մի ծանրակշիռ խնդրի մէջ, իր փոխանորդը նշանակութիւն չունի խնդրի մէջ պարունակուած ծանր առաջարկութեան նախընտր: Յետոյ կիլիկիոյ տան կաթողիկոսն իր վիճակաւոր առաջնորդներով, նոյնպէս չկայ: Դրամէ յետոյ բոլոր Թուրքիոյ վիճակաւորներն իրանց իշխանաւորներով կամ ժողո-

վերդականներովը : Այս անձինքը ոչ թէ այդպիսի մի բան չեն արել, այլ իրանց մտքովն անդամ չեն անցուցել, այդ բանի կարելիութիւնը : Ուստի Գէորգ Պատրիարքն ու Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովներն ումմէ՞ կարող են լինում այդ իրաւունքն իրանք իրանց սեպհականել, իբանք իրանց էջ միածնի առջեւ ժողովուրդ և եկեղեցի ներկայացնելով բոլոր թուրքիոյ Հայոց կողմէն : Կը հարցունենք պատուելի Տէրոյէնցին ու վարդանեսանին, թէ Ղալաթիոյ Ընդհանուր ժողովով հաստատուած յանձնաժողովն է օրինաւոր, եթէ ոչ Գէորգ Պատրիարքի և Հոգեւոր ու Գերագոյն ժողովների շինած և վաւերացուցած խնդիրն ու առաջարկութիւնը : Ինչպէս էր կարելի տաս եկեղեցական և տաս աշխարհական Պատրիարքի հետ միասին այսպիսի մի գրուածք յօրինելն այն ժամանակ առանց ազդի ամբողջութեան հաղորդելու, և այսօր չէ՞ կարելի ազգային ընդհանուր հրապակական ժողովով չորս գիտնական եկեղեցականով և չորս աշխարհականով յանձնաժողով կազմել քննողութիւն անելու համար և ոչ անօրէնութիւն : Տէրոյէնցին և վարդանեսանին խօսեցնող պատճառն՝ անպատճառ ոչ ազգասիրութիւնն է և ոչ ճշմարտասիրութիւնը, այլ ուրիշ բան :

ՅՕԳՈՒԱՆՍՍՈՒ Ա.

Ընտրութիւն կաթողիկոս Հայրապետի նորոյ, յորժամ պարապ իցէ աթոռն, լինիցի ըստ սահմանադրութեան, որ հաստատեցաւ առ հայրապետութեամբ Տ. Տ. Յովհաննու Կարբեցւոյ :

Այս խնդիր և առաջարկութեան գրուածքին, հէնց իր վերնագրէն և առաջին յօդուածէն սկսած, մինչև վերջը խորամանկութեամբ, բանասարկութեամբ և չարակամութեամբ ու ամենէն զարհուրելի և սարսափելի, մի ազգ, մի եկեղեցի տապալելու և թշուառութեանց անդունդը գլորելու նպատակով գրուած է : Այս առաջին յօդուածումն ընտրութեան խնդիրը մնում է այնպէս, ինչպէս որ առաջ, այսինքն Ռուսաց կայսրն է ընտրողը Հայաստանեայց եկեղեցւոց կաթողիկոս, ընթերցողէն կը խնդրենք Ռուսաց նպաստաւոր կէտերն իր միտքը պահէ և նկատէ թէ կայ արդեօք մի յօդուած էլ որ Հայոց լինի նպաստաւոր, այս խնդրին և առաջարկութեան մէջ :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

Սրբազան Սիւնհոգոսն Սրբոյ Էջմիածնի ունիցի զերկոտասան անդամն, որոց վեցն իցէ 'ի Ռուսաստանէ ներկայացուներ զուխտ Հայ եկեղեցւոյ Ռուսաստանու, չորս 'ի Տաճկաստանէ ներկայացուցանել զուխտ Հայ եկեղեցւոյ եղեկոց 'ի նմա, մի 'ի Պարսկաստանէ եւ միւս եւս 'ի գնդթեկոց ազգայնոց յարեւմուտս եւ 'ի Մուսուլմանքիայ ի Սուչովայ եւ յայլ ուր ուր գտանիցին 'ի Լուսաւորչական ազգայնոց:

Հէնց այս երկրորդին մէջ, մեր վերեն ասածին պատահեցանք: Խնդիրը կամենում է Սինօդ կազմել 12 անդամներով, կէս միլիօն Հայոց տալիս է վեց ձայն, երկու եւ կէս միլիօնին չորս ձայն, իսկ Բուժանիայի եւ Պարսկաստանի Հայոց մի մի ձայն: Պէտք է մի մարդ Գեորգ Պատրիարքին նման քաղաքագէտ եւ ազգասէր լինի, որ այսպիսի կերպով մի մաս մարդուս աչքին մէջ մտնէ ու չտեսնայ: Ինչո՞ւ համար վեց անդամ պէտք է որ Ռուսահայոց կողմէն լինի: Նրա համար, որ Ռուսաց ամենողորմած Կայսրն նրանց կողմն է, եւ պէտք է մեր Հոգեւոր եւ Գերագոյն Ժողովները հնազանդին նրան, մինչեւ անգամ իրանց ազգն ու եկեղեցին նրան զոհեն:

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ.

Սրբազան Կաթողիկոսն սրբոյ Էջմիածնի առաքեսցէ զարժանաւոր եկեղեցական ոք ի Կոստանդնուպօլիս փոխանորդ Արարատեան Մայր աթոռոյ, լինել օգնական հոգեւոր կառավարութեան ազգայնոց ի Տաճկաստան, եւ անգամ հոգեւոր ժողովոյն Կոստանդնուպօլսոյ եւ յօդակապ սիրոյ եւ միջնորդ յարաբերութեանց ընդ Կաթողիկոսն Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի եւ ընդ Պատրիարքական աթոռոյն Կոստանդնուպօլսոյ, խորշեալ ի յուզմանց անհամաձայնութեանց ընդ քաղաքական եւ ընդ եկեղեցական իշխանութիւնս եւ ցորչալի է ի փոխանորդութեան Մայր Աթոռոյ սրբոյ Էջմիածնի ի Կոստանդնուպօլիս, անհնարին լինիցի ի նմին պաշտամանէ իւրմէ բարձրանալ ի Պատրիարդութիւն Պօլսոյ, բայց եթէ յետ ելիցն ի փոխանորդութենէ եւ երթալ դադարելոյ իւրոյ ի Մայր Աթոռն զմաս երկս, այնուհետեւ մարթ է ազգին ընտրել եւ կարգել զնա Պատրիարք Կոստանդնուպօլսոյ:

Այս խնդիրը, թէ Էջմիածին կամ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն մի փոխանորդ ունենայ Պօլիս Պատրիարքի մօտ, իւր

բաւ է , շատ ժամանակ է երբեմն երբեմն յուզուած է և միշտ Պօլսոյ պատրիարքները մերժած են այդ : Ոմանք կասեն , իրանց անկախ կացուցանելու համար , արքեպիսկոպոսական իշխանութեան մէջ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսէն , ոմանք էլ կասեն ամբարտաւանութեան և փառասիրութեան համար Պօլսոյ պատրիարքներին : Բայց այս վերջին ժամանակներն այսինքն քանի իշխածին Ռուսաց տիրապետութեան տակն է , այդ խնդիրը շատ անդամ գրգռուել ու կրկնուել է : Միշտ Ռուսաց կառավարութիւնը կամեցել է , որ իշխածին մի փոխանորդ ունենայ Պօլիս , ազգային խնդիրներին մէջ խառնուող : Ներսէս միշտ այդ բանի դէմն է դրել , երբ դրա նպատակներին թափացել է . բայց ինչպէս տեսնում է այս տեղ ընթերցողը , հէնց վախճանում է թէ չէ՝ Ներսէս , նորէն խնդիրը զարթնում է , ու գալիս կանգ է առնում այդ փոխանորդի վրայ , և այս առաջարկութեան մէջն էլ , ինչպէս , որ կը կամենար Ռուսաց կառավարութիւնը , նոյնպէս կերպարանք է առնում : Փոխանորդն ոչ միայն կաթողիկոսի մի պաշտօնական դեսպանն է լինում , այլ Տաճկաստանի Հայոց վարչութեան օգնական , Հոգեւոր ժողովոյն անդամ և մինչև անդամ Պատրիարք լինելու ասպարէզ է ունենում իր առջև : Թէ ի՞նչ նշանակութիւն կունենայ Ռուսաց ձեռին այդպիսի մի անձ Տաճկաստանի գործերին մէջ , մեզ արեւու նման յայտնի է , և դրանց էլ , գուցէ , որ խնդիրն ու առաջարկութիւնը ստորագրել են : Բայց մեր ընթերցողներին լաւ հասկացնելու համար , մի փոքր բացատրենք այդ : Այդ մարդն անշուշտ մի արքեպիսկոպոս պիտի լինի և ի հարկէ մեծ թոշակով և փառաւոր նշաններով , ու իր ազդեցութիւնը բանեցնելու համար էլ գրպանները միշտ լիքը Ռուսի սկզբով , կը գայ այդ մարդը Բերա , Ռուսաց դեսպանատան կշտին մի տուն կը բնակի , անդադար հաղորդութիւն կունենայ Ռուսաց դեսպանի հետ և նրա ներդրութեամբ Պատրիարքը , Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովներն իր մատներու մէջ իր ուղածին պէս կը խաղայնէ : Ինչպէս այսօր կատարում է այդ պաշտօնի նման մի բան , Բերայի սուրբ Երորդութիւն եկեղեցւոյն քարոզիչ և խառն ժողովոյ անդամ , Գալֆաեան Խորէն վարդապետն , որ քանի Այվազէն բաժնուել ու Պօլիս է եկել , մի ոտքն ու ձե-

ուր Ռուսաց դեսպանատանն է, ու միւս ոտքն ու ձեռքը Հայոց Պատրիարքարան, և մեր Պատրիարքն իր ուղածին պէս այսինքն Ռուսաց դեսպանին, շարժել կը տայ, Պատրիարքը շարժելով, ի հարկէ ազդային վարչութիւնն էլ: Ռուսի կը տեսնէիր, որ այդ փոխանորդին այն ժամանակ, մեր ուսումնականներն ու լրագրագետներն և այլն միշտ գովելով կը դուրսէին, իսկ ուրիշ կարգի մարդիկ ամեն անգամ, որ հարկը կը պահանջէր նրամէն մի օգնութիւն յուսալու, նրա դուռը ձեռք կառնէին, կը գտնէին նրամէն փող ուղղոյները՝ փող, նշան ուղղոյները՝ նշան, հպատակութիւն ուղղոյներն էլ հպատակութիւն: Իսկ ինքը փոխանորդը կատանար այս մարդկանց կողմէն մի մեծ կուսակցութիւն, և նրանց ձեռքով, վասն զի իր ստեղծուածները պիտի լինէին, ոչ միայն Պօլսոյ մէջ, այլ Տաճկաստանի ամեն քաղաքներումը: Ռուսաց կառավարութիւնն ի՞նչ պիտի շահուէր սրանով. այն պիտի շահուէր, որ իր ազդեցութիւնը Թուրքիոյ մէջ պիտի անցնէր Անդղիոյ և Ֆրանսիոյ ազդեցութենէն: Երբ Մաաթէոսի ժամանակ այս խնդիրը նորէն բացուեցաւ Բարեատինսկիէն, վեհապետեան Գէորգ Եպիսկոպոսն ու Ջալալեան Սարգիս Եպիսկոպոսը վեր կայան այդ պաշտօնն ընդունելու: Բայց արդէն այդ պաշտօնին նշանակութիւնը ժողովրդին յայտնի լինելով, աւերորդ է ասելն որ, այդ փոխանորդն և իր խրկոյն անդադար հակառակութեանց պիտի պատահէին:

ՅՕԴՈՒԱԾ Դ.

Իշխան է Սրբազան Կաթողիկոսն դումարել ազդային ընդհանուր ժողով, վասն վերանորոգութեան օրինաց եւ կանոնաց եւ աւանդութեանց սահմանելոյ ի նախնի Սրբոց հարց եւ ժողովոյ:

Այս յօդուածը բանասարկութեան երկրորդ սրտն է: Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վերանորոգութիւնն են պահանջում, Գէորգ Եպիսկոպոսն Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովներն, Մաաթէոսի ձեռքով: Տէր ողորմեա՛, Տէր ողորմեա՛. և ի՞նչ տեսակ վերանորոգութիւն, այն անորոշ է, թէ իրանց ուղածին պէս լինելու ժողովին, կամ թէ Ռուսաց կայսեր: Բացի սրամէն, յօդուածի նպատակն այն չէ, որ մեր Եկեղեցւոյ նախնական աւանդութիւնքն ու սովորութիւնքը վերահաստատելու

համար, կաթողիկոսին իշխան ու հեղինակ է անում ժողով գումարելու, վասն զի ի՞նչ օրէնք, և կանոն կարող է կաթողիկոսը հաստատել, քանի որ Պալաթէնիան և Սինօդը կեցած են այն տեղ: Այլ ժողովի, լինելն է որ նա ցանկանում է, որպէս զի այն ժողովով, Ռուսաց կառավարութիւնն իր ուղածը կատարէ, թէ կաթողիկոսի ձեռքով և թէ բարձրաստիճան եկեղեցականներով, որոնք արդէն ամենքն էլ իր ձեռքին ունէր ամեն տեղ:

ՅՕԴՈՒՍԵ Ե.

Գերագոյն իշխանէ ի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ի դատել զանհնազանդս եւ զմոլորեալս եւ զայնոսիկ, որք զանցաննն զօրինօք եւ զյամառեալս ի մոլորութեան եւ զորս ոչ անսան օրինաւոր եւ պիսկոպոսի իւրեանց եւ վճռոյ հոգեւորական ժողովոյն:

Այս հինգերորդ յօդուածը լուծումն է չորրորդ յօդուածին: Արդէն Գէորգ պատրիարքն ու Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովները խնդրում և առաջարկում են Սինօդին, որ կաթողիկոսին իշխան հեղինակ կարգեն լինելու ժողովին և յետոյ դատաւոր Հայաստանեայց եկեղեցւոյ զաւակների խղճին ու հաւատին վրայ, երբ նրանք օրինալանց, յամառուած, մոլորուած և անհնազանդ կը լինին իրանց եպիսկոպոսներին և այդ Մատթէոսի ձեռքով լինելու ժողովոյն վճիռներին: Այս ի՞նչ է նշանակում, այս ի՞նչ բան է: Յայտնի բան է, որ այդ ժողովոյն մէջ առաջին վերանորոգութեան խնդիրը պիտի լինէր ֆաղկեգոնի ժողովն ընդունելը, ինչպէս որ միշտ առաջարկում էր Նիկիոյայոսն ընդունելու, և Ներսէսն նրա քթին տալիս էր: Պէտք էր, որ եթէ ժողովն ընդունած լինէր ֆաղկեգոնիկոսութիւնը, ամեն Հայք էլ ընդունէին այն է՞լի, և եթէ չընդունէին, կաթողիկոսն պէտք էր դատէր և պատժէր նրանց: Եւ կաթողիկոսն որմէ՞ էր ընդունում այդ հրահանգը ժողովք կազմելու և ժողովոյն անհնազանդ եղողները պատժելու: Գէորգ Պատրիարքէն և Պօլսոյ Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովներէ՞ն, և թէ՞ ոչ Ռուսաց կայսրմէն, կամ Տաճկաստանի ժողովրդականացմէ և հոգեւորականացմէ: Ա՛ռ քեզ մի դժոխային ազդակործան մեքենայ, որն որ վերջին անգամ Պօլսոյ ազգայինք շինում են Հայոց եկեղեցին ու ազգը ջարդու փշոր անելու համար: Ո՛ր էք Տէրոյէնց պատուելի և

Գալֆաեան խորէն , ո՛ւր էք , վեր կայէք , քարոզ կարգացէք եկեղեցիներումը , թէ աշխարհականները բան չունին խառնուելու մեր եկեղեցւոյ գործերին մէջ , այլ պէտք է Գէորգին , Մատթէոսին , Պօղոսին , և իրանց յանձնել եկեղեցին ու ազգը կառավարելու իրաւունքը . սրանք , պսակաւ նութեան անճոռնի աստուածաբաններն իրանց պատգամատու են շինել Հայոց մէջ . մինը կասէ , առանց Կաթողիկոսի ժողով չլինել . միւսը կասէ , Կաթողիկոս լինի ու յետոյ օրէնքդրութիւն . յանցառ ու յիմար սքոլաստիքականութիւն , որու տակաւին իրանց շահերն ու օգուտներն են ծածկած , մինչդեռ 1859 թուին Գէորգ Պատրիարքն , Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովներն օրէնքներ , հրահանգներ են տուն տալի , թէ Սինօդին և թէ Կաթողիկոսին , առանց Կաթողիկոսի և Սինօդի . և այս ամեն բանը կանէ Գէորգն յանուն Տաճկաստանի հոգեւորականաց և ժողովրդականաց : Թէ բան չունի Պ. Չամուբճին թող գովէ ու գովէ Գէորգին , թէ Պուրսայում հայոց եկեղեցի է շինում , դպրոց է հաստատում . նա ազգալէն չէ ու չէ : Թող գինին կօնծէ ու կօնծէ և վեր կենայ պօռայ ու կանչէ խորէնն էլ ուղածին չափ եկեղեցիումն ուսմկին զարմացնելու համար թէ ինք ազգասէր է , ճշմարիտ Հայ է . մարդ չկայ հաւատացող , բացի մի քանի իմաստականերէ :

ՅՕԴՈՒԱԾ 2 .

Ձեռնադրեսցէ յեպիսկոպոսութիւն , զորս եկեղեցականք եւ ժողովրդականք իւրաքանչիւր վիճակի միակամ հաճութեամբ եւ վկայութեամբ ընտրեալ մատուցանիցեն , իսկ զորս վասն վիճակաց Տաճկաստանի յետ ընդունելոյ վկայագրութիւն ի Պատրիարքէն Կոստանդնուպօլսոյ նոյնպէս եւ զորս մատուցանիցեն ի միաբանութենէ Սրբոյ Երուսաղէմի վկայական դրով . Պատրիարքի նոյն աթոռոյ ձեռնադրեսցէ եպիսկոպոս :

Այս յօդուածի առաջին հատուածը Պալատէնիայի տրամադրութեան հակառակ է , իսկ Տաճկաստանի և Երուսաղէմի համար ասածը նոր բան չէ , միշտ հնուց այնպէս էր . Այս յօդուածին խորհուրդն է Մատթէոսի կամովի առնելու բաներին յառաջուց դիմացն առնել , և Պօլսոյ Պատրիարքին և Հոգեւոր ու Գերագոյն ժողովներին և Երուսաղէմի Պատրիարքին բերններին անոյշ քսել :

ՅՕԴՈՒԱԾ Է .

Բացարձակապէս իշխանէ օրհնել զարբալոյս միւռնն եւ տաքել ընդ ամենայն եկեղեցիս Հայոց :

Այդ յօդուածն ոչինչ նշանակութիւն չունի . արդէն աւանդայն Հայոց կաթողիկոսին է միայն պատկանում միւռնն օրհնելու իրաւունքը և ոչ ուրիշին :

ՅՕԴՈՒԱԾ Ը .

Արքայան կաթողիկոսն ունի իշխանութիւն պաշտպանելոյ եւ պահպանելոյ յիրաւունս ազգային կալուածոց եղելոյ ի Տաճկաստան եւ յամենայն տեղիս ուր գտանիցին, որպիսիք համարեալք են վանօրայք , եկեղեցիք եւ վերեղմանատունք եւ այլն , հանդերձ նոցին տեղականն տաացուածովք առանց միջամուխ գոլոյ վերակացութեան նոցին եւ առանց փոխադրելոյ իրիք ի նոցունց ըստ հաճոյս :

Ի հարկէ , նա է հոգեւոր տէր ամեն Հայոց ո՛ւր որ կը դռնուին , և նրանց եկեղեցեաց , վանօրէից , գերեզմանատանց և այլ հոգեւոր տեղեաց , և նրան է պատկանում պաշտպանել օտարների յափշտակութենէն , սակայն ո՛ւր էր թէ այդ իրաւունքն վայելէր նա . ամեն Հայոց հոգեւոր կալուածոց համար , ո՛ւր տեղ և ո՛ր տէրութեան մէջ որ դռնուում են , նոյն իսկ ռուսական երկրին մէջ , և երկրէն դուրս էլ առանց ռուսական կառավարութեան խառնուելուն : Բայց այս տեղ այդ օրինաւոր պայմանով դրուած չէ այդ յօդուածն , այլ Սինօգի , Պալատէնիայի , Պօլսոյ լինելու փոխանորդի միջամտութեամբն է որ այդ կալուածները պիտի պաշտպանուէին : Կարծես թէ Պօլսոյ արքեպիսկոպոսն ու Երուսաղէմի արքեպիսկոպոսն , կաթողիկոսի փոխանորդները չլինէին , կամ թէ Հայոց ազգն նրանց , Եպիսկոպոսապետէն յետոյ արքեպիսկոպոս չճանաչէր , որպէս զի պէտք լինի ուրիշ մի անկախ փոխանորդէ :

ՅՕԴՈՒԱԾ Թ .

Ի բազմաց ժամանակաց առ աստանդական թափառելոյ ազգի մերում ի զանազան տեղիս եւ յիշխանութիւնս չեղեւ գումարումն ազգային ընդհանուր ժողովոյ , վասն որոյ սրբազան կաթողիկոսն ըստ չորրորդ յօդուածով ծանուցեալ կարողութեան իւրոյ յետ ոչ բաղում ժամանակաց գումարեսցէ ընդհանուր ազգային ժողով ի վիճակաւոր եպիսկոպոսաց ի վարդապետաց ի վանահարց , յուսում

Նախկան կղերացի եւ յիշխանաւորաց ամենայն վիճակաց Ռուսաստանի Տաճկաստանի եւ Պարսկաստանի եւ այլոց տեղեաց , որպէս զի ի նմին ժողովի ինքնին առեալ զարդի վիճակ եւ զհանգամանս եկեղեցեաց ազգիս զխառնեալն վերածէն յէր Գեղի զաւակաւն լցոսցեն եւ զխեղեալն աղէսցեն ըստ առաքելական եւ հայրապետական կանոնաց եւ կարգաց եկեղեցեաց եւ հրատարակել ըստ ամենայն Հայո , որպէս զի որք զանցանիցեն այնուհետեւ զնոքօք , զորս ժողովն հաստատեաց եւ հրատարակեաց , անկցին ընդ պատժովք դատապարտութեան , նոյնպէս եւ բազմաց գործոց ազգայնոց ցրուելոյ ընդ զանազան կողմունս , որոց են որ առ նուազութեան խղճի եւ են որ առ անդիտութեան կամ ի պատրելոյ կամ ի չար օրինակաց անցեալ իցեն ըստ օրէնս եւ ընդ կանոնս եւ զազգն թողեալ ընդ պարտեօք օրինաւ զանցութեան եւ յանցաւոր եւ պալիսաւոր , հոգ տարցէ ժողովն ի քաւութիւն անցելոցն ի հանդարտութիւն խղճի բովանդակ ազգիս :

Ահա այս յօդուածումն է բովանդակուած ամեն խորամանկութիւն եւ բանասարկութիւն : Գէորգ եւ Յակոբ Պատրիարքները տաս եկեղեցականով եւ տաս աշխարհականով խնդրում են Սինօդէն , որ ամենայն Հայոց կաթողիկոսն Հայաստանեայց մինչեւ այսօր սուրբ եւ առաքելական եկեղեցին , նորէն բովի մէջ դնել եւ լուծել եւ նրա մէջէն աւերարդներն հանել եւ պալկաները լրացնել , նոյնպէս եւ նրա մէջ գտնուող մուրհները ջնջել , մի խօսքով խղճաքննութեան ատեան հաստատել եւ այդ լինելու ժողովի անհնազանդներին տոկով չուանով կախանել հրով այրել եւ եկեղեցիէն դուրս հանել : Տես նկատողութիւն Ռուսահայոց , երես 237 :

ՅՕԴՈՒԱՅ Ժ .

Սրբազան կաթողիկոսն հաստատեացէ ի միում մօտաւոր մենաստանեայց սրբոյ Մայր Աթոռոյն Եջմիածնի բարձրագոյն ուսումնարան վասն ժառանգաւորութեան եկեղեցւոյ զի ի վարժելոյն ի նմա յարիցեն բանիբուն եկեղեցականք :

Այդ բանի չլինելը շատ աւելի լաւ է քան թէ լինելը , որովհետեւ արդէն եղածներին գտնուած վիճակէն կարող ենք գուշակել թէ այդ բարձրագոյն ուսումնարանն էլ ի՞նչ կարող է լինել ժամանակով , Լազարեանց , Աղապապեանց , Խալիպեանց ուսումնարաններն այսօր Ռուսականութիւն կաւանդեն Հայոց : Թէ ի՞նչ է Ռուսականութիւնը , այն է ի՞նչ որ Հայոց հակոտնեայն է :

ԱՐՏՕՆՈՒԹԻՒՆՔ ՊԱՏՐԻԱՐԲԱՅ ՍՐԲՈՅ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ
ԵՒ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա .

Ընդհանրական Կաթողիկոսն սրբոյ Էջմիածնի ծանիցէ զպատ-
րիարքն սրբոյ Երուսաղեմի ծայրագոյն Արքեպիսկոպոս եւ Պատ-
րիարք եւ նախապատիւ գահերէց Աթոռոյ սրբոյ Յակոբեանց Առա-
քելոյն ընդ գերագոյն հոգեւոր իշխանութեամբ Մայր Աթոռոյ սրբոյ
Էջմիածնի :

Այդ նոր բան չէ , միշտ այնպէս է եղած : Բայց թէ այս-
տեղ ի՞նչ նպատակով նորէն յիշոււմ է այդ , նրա համար է ,
որ ոչ Կաթողիկոսն խորչեցնէ նրան եւ ոչ Երուսաղեմի Պատ-
րիարքը մերժէ Կաթողիկոսի վճիռներն ու հրամանները , այլ
համաձայն լինին լինելու ժողովի տալու վճիռներին : Ընդհա-
կառակն Կաթողիկոսն , ինչ որ հաստատուած է մեր եկեղե-
ցիումը եւ ոչ մի կէտ անգամ չէ կարող ինքն իրմէն տեղէն
շարժել , եւ թէ այդպէս մի յիմար հեղինակութիւն անէ , վեր-
ջին հայն անգամ բողոքելու իրաւունք ունի , ո՞ւր մնաց մի
արքեպիսկոպոս պատրիարք , վանահայր եւայլն :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ .

Ընդհանրական Կաթողիկոսն սրբոյ Էջմիածնի ծանիցէ զՊատ-
րիարքն Կոստանդնուպոլսոյ ծայրագոյն արքեպիսկոպոս եւ Պատ-
րիարք ամենայն Հայոց բնակիւոյ ի Տաճկաստան ընդ գերագահ իշ-
խանութեամբ Մայր աթոռոյ սրբոյ Էջմիածնի եւ ունել իշխանու-
թիւն կարգելոյ եւ յետս կոչելոյ զառաջնորդս վիճակաց եղելոյ
ի Տաճկաստան խորհրդակցութեամբ հոգեւոր ժողովոյն ընդ իւրեւ
եղելոյ :

Այս յօդուածն էլ վերեւոյն նման մի բան է :

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ .

Կաթողիկոսունք Սոյ եւ Աղթամարայ ի նստել յաթոռ Հայրա-
պետութեան իւրեանց , նոյնպէս եւ Պատրիարքունք սրբոյ Երու-
սաղեմի եւ Կոստանդնուպոլսոյ ընտրել իւրեանց յուխտէ Եկեղեց-
ւոյ եւ ի ժողովրդէնէ եւ ի նստել յաթոռ յատուկ գրով յորում ըս-
տորագրեալ իցէ եւ ուխտ եկեղեցւոյն մատուցեն զհաւաստիս մե-
ծարանաց առ մայր Աթոռն սրբոյ Էջմիածնի : Զորեքին Աթոռքս այսո-
քիկ խորհրդով հոգեւոր ժողովոյ իւրեանց զամենայն իրողութիւնս որ
վերաբերին ի հոգեւորս կարեն անօրինել եւ կարգադրել իւրաքան-

չիւր իւրեանց վիճակի , իսկ ի բռնի եւ ի գէպս դժուարին խնդրից փութայցեն խորհուրդ հարցանել ի սուրբ սինհոդոսէ Մայր Աթոռոյ սրբոյ Եջմիածնի :

Այս էլ լոկ ձեւէ , և այդ աթոռներն էլ Եջմիածնի սինհոդին և Պօլսոմն լինելու փոխանորդին ներդործութեան ներքև ձգել է : Զարմանալի ուռկան , ծայրը կայսեր ձեռին , և տարածումն է սինհոդով կաթողիկոսին վրայ , կաթողիկոսով պատրիարքներին , պատրիարքներով ամեն առաջնորդներին և վանահարց վրայ :

ՅՕԴՈՒԱԾ Դ .

Իւրաքանչիւր վիճակաւոր եպիսկոպոսունք Հայոց բնակելոց ի տաճկաստան վասն ամենայն հոգեւորական եւ քաղաքական խնդրոց պարաին դիմել ի կեդրոն իւրեանց ի պատրիարքական աթոռ Հայոց ի Կոստանդնուպօլիս , ունելով իրաւունս յորժամ հարկաւորիցի բողոքել 'ի մայր աթոռն սրբոյ Եջմիածնի սակայն ի սուրբ աթոռն յորժամ բողոք ինչ հասցէ ի վիճակէ իմեքէ , զպատճէն բողոքիս արձանագրեալ յիւրումն դիւանի կանխաւ վասն 'սմին իրաց խնդրեաց եւ ընկալցի ծանօթութիւն ի Պատրիարքարանէ եւ ապա մատիցէ տալ զարժանին վճիռ :

Նորէն դործ բաց անել սինհոդին և փոխանորդին համար : Այդ բաները լաւ կը լինէին , թէ որ սինհոդ ջնջուէր , Պալաթէնիան վերանար և փոխանորդի տեղ Պօլսոյ արքեպիսկոպոս Պատրիարքը ճանաչուէր կաթողիկոսի փոխանորդ , ինչպէս որ է իսկօրէն . ուստի քանի որ այդ վերէն յիշուածները կան իրանց տեղը , այդ կարգադրութիւնքն աւելորդ են , որոգայթ են , բանսարկութիւն անել է Տաճկաստանի առաջնորդներն անհնազանդն անել է իրաց արքեպիսկոպոս Պատրիարքին և այլ դրանցմէ յառաջ գալու աղետալի հետեւանքների աղբիւր :

ՅՕԴՈՒԱԾ Ե .

Ամենայն զանդատք որք լինիցին ի հոգեւորական մասին զկաթողիկոսաց Սոյ եւ Աղթամարայ եւ զՊատրիարքարանէ սրբոյ Երուսաղեմի , կամ զմիոյ ումեքէ յառաջնորդաց Տաճկաստանի յառաջարկեացեն նախ հոգեւոր ժողովոյն Կոստանդնուպօլսոյ , ուր եւ տարցի փոյթ ամենայն խնամով վճարել զիրան , բայց եթէ խնդիրն ոչ լուծանիցի ի ժողովի անդ 'իրաւունս ունիցին որք զբողոք հարին , այնուհետեւ բողոքել յիւրում դիւանի զպատճէն ամբաստա-

Նութեան խնդրեսցէ ծանօթութիւն ի Պատրիարքարանէ Կոստանդ-
նուպօլսոյ վասն նմին իրաց եւ ընկալեալ օրինաւոր կերպիւ ի գործ
դիցէ զպատշաճն եւ զարժանաւորն :

Այս յօդուածը կրկնութիւն է նախընթացին և բուն իսկ
մեկնութիւնը : Մինչև այսօր չէ լսուած մեր Հայոց եկեղեցա-
կանաց մէջ, որ մի եպիսկոպոս կամ մի առաջնորդ, վեր կենայ
կամ Պօլսոյ Պատրիարքէն կամ Երուսաղեմի Պատրիարքէն բո-
ղոք բառնայ գանգատաւոր լինի Կաթողիկոսին և իր առաջ-
նորդին ու Պատրիարքին մէջ վէճ ու կռիւ բաց անէ : Բայց այդ-
խնդրին առաջարկութեան գործադրութենէն յետոյ Կաթողի-
կոսը, սինօդը և Պալատէնիան և փոխանորդը և ամենէն զօրա-
ւորը Ռուսաց կառավարութիւնը միջամուխ պէտք է լինին այդ
բաների մէջ սինօդումն եղած Պրօկուրօրի ձեռքով : Առ քեզ
խռովութիւն երկպառակութիւն սերմանելու մի ամենաճար-
տար աղբիւր, որուն ակն միշտ գտնուում է Ռուսաց կառա-
վարութեան ուղեղումը և իր գործակալների ձեռքով, ինչ-
պէս եղել է Պալատէնիայի հաստատութեան ժամանակ, Վասիլ
Պէհպուտեանցի, և այս անգամ էլ Միքայէլ Մէլիքեանցի, Հա-
յոց ազգի մէջ : Թէ ի՞նչպէս է կառավարում Սինօդը Հայաս-
տանեայց եկեղեցին Ռուսաստանեայց մէջ, մենք մեր աչքո-
վըն ենք տեսել : Թէ ի՞նչպէս էլ պիտի կառավարէր այդ դը-
րութեամբ, մենք այժմէն կարող ենք գուշակել : Այդ միջոց-
ներն ուրիշ բան չեն, բայց միայն բոլոր մեր ազգայնոց ազա-
տական զգացմունքների աղբիւրները ցամաքեցնել, ազգա-
յին եռանդը սառեցնել, մէկին մէկալին աղանդաւոր, ան-
հաւատ դուրս բերել, քանի որ կը չեղին կամ անհաւան կը լի-
նին այդ բաներին : Դպրոցները ենթարկել սինօդի իշխանու-
թեան տակ, դաստիարակութիւնը կայսերական, աստուած-
պետական անել, մի կայսեր գաղափարը տեսակ տեսակ ա-
ռարկայներով և օրինակներով թուրքիոյ Հայոց ժողովրդի ե-
րեւակայութեան մէջ դրոշմել, ընտանեցնել : Կայսրն ու կա-
թողիկոսն իրարու հետ շարժող, համախօս և համամիտ կար-
ծել տալ և այլ սրանց նման մաքիաւեւական բաներ, որոնք
փառք Աստուծոյ ամենքն էլ օգուտը ցնդուեցան ճշմարիտ
Հայոց ձեռքով Ռուսաց կառավարութեան և մի քանի Ռու-
սաբարեկամ Հայոց փորացաւի համար :

ՅՕԴՈՒԱԾ Զ .

Սրբազան Պատրիարքն սրբոյ Երուսաղեմի յառանձին եւ ի պատշաճաւոր ուրեք արտաքոյ քան զմեծահռչակ վանս սրբոյ Յակոբեանց հաստատեցէ բարձրագոյն ուսումնարանս վանս ժառանգաւորութեան եկեղեցւոյ :

Զայսոսիկ ամենայն ապաքէն ի դիր առեալ միաբանութեամբ եւ մատուցեալ սրբոյ Սիւնհօգի Արարատեան Մայր Աթոռոյ մերոյ Սրբոյ Էջմիածնի , կամիմք զի պատճէն այսր թղթոյ նոյնութեամբ յերկուս յայլ եւ օրինակն դրեալ եւ վաւերացուցեալ մինն առ ի մէնջ մատուցեալ իսկազիրն է պահեսցի ի դիւանի անդ սրբոյ Աթոռոյն , իսկ զմնացեալք երկոցուն պատճէնից այսր սահմանադրութեան զվաւերացուցեալս ի սրբոյ աթոռոյս , զմինն առաքել ի Կոստանդնուպօլիս զի պահեսցի անկորուստ ի դիւան Պատրիարքարանին եւ զմիւսն ի սուրբ Երուսաղէմ Աթոռ սրբոյ Յակոբեանց զի պահեսցի եւ երկաքանչիւր Պատրիարքունք անմոռաց յուշի ունիցին թէ ընդ որովք պարտեօք իցեն ի դիտել զիրաւունս Սրբազան Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց եւ ի կատարել զամենայն գործ հոգեւոր իշխանութեան յանձն եղելոց ինքեան եւ ըստ այնմ միտ դիցեն վարել :

Անստերիւր պահպանութիւն գրելոցս ի սմա կարեւոր ճանաչցի ի պահպանութիւն արտօնութեանց սրբազան հայրապետի Հայկազեան ազգիս ի հոգեւոր տեսչութիւն նորին եւ ի գործադրութիւն եւ ի պահպանութիւն սահմանելոցս ծանիցի գերագոյն հսկողութիւն նորա ի վերայ ազգին որովք եւ ազգն ծանիցէ զնա գերագոյն հայրապետ Հայաստանեայցս եկեղեցւոյ եւ արժանաւոր յաջորդ սրբոց առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարթողիմէոսի եւ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին :

Իսկ եթէ ոք կամ առ շահասիրութեան կամ առ անձնադիւրի , կամ առ ակնածութեան իշխանութեան իրիք անհոգացեալ ի միում ի միք յայսցանէ բերիցի ի նուաղեցուցանել զառ ի սրբոյ հարց անտի մերոյ ստացեալ եւ պահեալ արտօնութիւնս եւ անկախութիւնս եւ պատճառ գտցի իւրով անհոգութեամբ վատթարելոյ ազգիս , զայնպիսին ոչ ընդունի եւ ոչ ճանաչէ ազգն իբրեւ արժանաւոր յաջորդ Լուսաւորչեան Աթոռոյ ընդհանուր հայրապետութեան ազգիս : Սակայն եւ ոչ այսու ցրտանայ ինչ եւ հեռանայ ի գրկաց սուրբ Աթոռոյն , զոր միշտ մայր իւր ճանաչէ , այլ համարի զայն առ ժամ իբրեւ աթոռ թափուր առանց արժանաւոր դահակալի եւ խնդրէ յաղօթս իւր յԱստուծոյ չնորհել Յկեղեցւոյ իւրում զոր ապրեցոյց արեամբ եւ պայծառացոյց առաքելական բանիւք սրբոյ հօրն մերոյ

Գրիգորի Լուսաւորչին, ժառանգ արժանի նմին ի տեսչութիւն եւ ի մատակարարութիւն հոգեւոր պիտոյից Աղլիս :

Յամի Փրկչին 1859 Մայիս 8 ի Կոստանդնուպօլիս :

Նախկին Պարբերք Կոստանդնուպօլիս Յալիք Եպիսկոպոս :

Ն. Սարգիս Եպիսկոպոս Անդամ Հոգեւոր Ժողովոյն :

Ն. Յովնանեա Վարդապետ Սէլեան Անդամ Հոգեւոր Ժողովոյն :

Սրբոյ Երուսաղէմի փոխանորդ Ն. Իսահակ Վարդապետ :

Պարբերական փոխանորդ Յարութեան Վարդապետ Պօղոսեան անդամ Հոգեւոր Ժողովոյն :

Ն. Յովնանեա Վարդապետ անդամ Հոգեւոր Ժողովոյն :

Ն. Երեմայ Ժաննայ անդամ Հոգեւոր Ժողովոյն :

Իսկիւրարոս սուրբ Խաչեղեցոյ Ն. Տէր Յովնանեա Ժաննայ անդամ Հոգեւոր Ժողովոյն :

Ն. Տէր Յոհան Ժաննայ Մայր Եղեղեցոյ անդամ Հոգեւոր Ժողովոյն :

Ն. Տէր Արեւարդեա Ժաննայ անդամ Հոգեւոր Ժողովոյն :

Անդամք Ազգային Գերագոյն Ժողովոյ

ԿՆԻՔ

Սարափրոնիան Հոգեւոր Ժողովոյ ժողով և կնք-
ւոյ Գերագոյն Ժողովոյ ազգիս սարափրոնեմէն
վայելով զայս ազգային խնդիր և յաւանդարկո-
ւեան սարափրոնեմէն և կնքով ժողով վաւերա-
յոցանեմք 1859 տի Մայիսի 11

Պարբերք Կոստանդնուպօլիս

Գերագոյն Արեւելեան Եպիսկոպոս

ԿՆԻՔ

Այս վեցերորդ և վերջին յօդուածին մէջ խնդիրն ու աւ-
աւանդարտութիւնը, իր կերպարանքն ու խօսուածքը փոխում
է և Սահմանադրութիւն է կոչուում, և փոխանակ առաջար-
կելու Սինօդին, գրեթէ հրամայում է առանց նկատողու-
թեան ընդունելու իր օրէնքները, Սինօդին և Սինօդով ա-
մենայն Հայոց կաթողիկոսին և իրանց ստորագրութեամբ վա-
ւերացնելով, պատճէններն իրանց մօտ պահելէն յետոյ էլ
իրանց ղրկել, որ ըստ այնմ վարուին այսուհետեւ կաթողի-
կոսները, պատրիարքները, առաջնորդները, մի խօսքով ա-
մեն եկեղեցական և աշխարհական հայ մարդ :

Իսկ երկրորդ հատուածին մէջ մի յայտնի սպառնանք է
անում Սինօդին և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, պարտա-

ւորեցնելու համար այս խնդիր և առաջարկութիւնն 'ի գործ դնելու, ապա թէ ոչ, ասում է Հայոց ազգը, չճանաչել կաթողիկոսին իբրեւ դերագոյն հայրապետ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, և արժանաւոր յաջորդ առաքելոց Թադէոսի և Բարթուղիմէոսի և Գրիգորի լուսաւորչի: Հէնց կարծես այս յօդուածներէն կախուած լինէր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը: Բայց այս ասուածքն անուղղակի մի ակնարկութիւն է և թագուն սպառնանք Մատթէոսին, Գէորգի կողմէն: Այս, արտօնութիւնք պատրիարքաց վերնադրով յօդուածները բոլորովին տարբերում են թէ լեզուով, թէ խորհրդով և թէ ուղղութեամբ այն խնդրի և առաջարկութեան յօդուածներէն. յայտնի երեւում է, որ այլեւայլ գրիչ, այլ եւայլ հեղինակութիւն և այլեւայլ խորհուրդ այդ գրուածքի մէջ սպրդել են. Մելիքէնց Միքայէլն իրանն է քշել, Գէորգ Պատրիարքն իրանը, և միամիտ վարդապետներն ու քահանայներն իրանցը: Բայց այս վերջնոցն խնդրի սկզբնական ուղղութեան նշանակութիւնը ոչ մի կերպով փոխել չեն կարող եղել: Վերջին հատուածին մէջ աւելի սաստիկ կերպով յայտնւում է Գէորգ Պատրիարքին և Հոգեւոր ու Գերագոյն Ժողովների անվտանգութիւնը, Մատթէոսի վարելու կաթողիկոսութեան վրայ, մինչեւ անգամ, նրան իբրեւ կաթողիկոս անգամ չճանաչելու մի սպառնանք են անում, եթէ երբէք յիշուած պայմանները չկատարէ: Միթէ այսքան իրաւունք ունէի՞ն այն Ժամանակ Պօլսոյ Պատրիարքն ու Հոգեւոր և Գերագոյն Ժողովներն, որ օրէնք տուն տային, և հրաման անէին ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, չնայելով, որ նա Ռուսաց կայսեր տիրապետութեան տակն էր, և նրամէն արդէն եկեղեցւոյ վարչութեան համար մի սահմանադրութիւն (Պալաթէնիա) ստացած, և այսօր Պօլսոյ ազգային ընդհանուր Ժողովն հրապարակով կարող չլինիր իրաւունք ունենալ և ոչ քննութեան տակ առնել կաթողիկոսական վիճակն. զարմանալի՜ փոփոխութիւն իրերու եօթ տարուայ միջոցումը, ի՞նչ պէտք է ասել այս խնդրին, առաջարկութիւնն ու արտօնութիւնը մտածող և յօրինող Հայոց, որոնցմէ շատերը դեռ այսօր կենդանի են: Միթէ կարելի՞ է ասել, թէ սրանք ազգսիրող, եկեղեցի պահպանող, Հայոց ազգային և բարոյական

լուսաւորութեան վերադարձացնողներն էին ու են . ո՛չ ամենեւին . սրանց ամենք էլ ըստ մեզ , անուսումն , միամիտ , շահախնդիր անձինք են եղել , որք մի միայն ազգի գլուխն անց կենալ են ցանկացել իրանց կեանքումը առանց ազգը սիրելու , վասն զի ո՛վ որ իր ազգն ու եկեղեցին կը սիրէ , նախ իր ազգին ու եկեղեցւոյն ճանաչելու ուսումն ու գիտութիւնը կունենայ , և յետոյ կը համարձակի ազգը կառավարելու յանձնառու լինել . թող լսեն այս խօսքերը նրանք , որ ոչ Հայոց լեզուն , ոչ պատմութիւնը , ոչ եկեղեցին , ոչ երկիրը , ոչ բարքն ու վարքը , մի խօսքով Հայոց ոչինչ մի բանը չեն գիտել , այլ մի միայն կամ փողի տէր , կամ մի պաշտօնի վրայ , կամ եպիսկոպոս , կամ վարդապետ լինելով , վեր կը կենան ժողովական կը լինին , և այսպէս թղթեր կատորագրեն , այսպէս յօդուածներ կը յօրինեն : Մենք ասպհով ենք , որ այս թուղթն ստորագրողները մեծ մասը թէ եկեղեցական և թէ աշխարհական , ամենեւին հասկացած չէ եղել թէ ի՞նչ բանի համար է ձեռք քաշում , այլ իրանց արքեպիսկոպոսներէն սիրտ առնելով , ստիպուած են եղել ստորագրել , և հազիւ թէ մի անգամ կարդացած լինէին . բայց օրերով էլ կարդային՝ ոչինչ հասկանալու կարող չէին : Իսկ Գերագոյն ժողովի անդամները իրանց կնիքը դնելով միայն բաւական են համարել իբրեւ Տաճկաստանի ժողովրդականք ներկայանալ խնդրին մէջ . այդ էլ կարելի է մի խաբեբայութիւն լինի , և այդ անդամներն ամենեւին տեղեկութիւն անգամ չունենան այս խնդրի մասին , և այդ կնիքը Գէորգի ձեռին կամ մի քանի ամիրայի հաւանութեամբ դրոշմուած լինի թղթին վրայ : Իսկ Մատթէոսին՝ ոչ իրանց ժողովումն ընդունեցան , ոչ այս խնդիր և առաջարկութիւնը ցոյց տուին և ոչ ամենափոքր խորհուրդ հաղորդեցին նրան . է՛ր մի անգամ նրան էլ չյայտնեցին այդ բանը , և նրամէն էլ մի վաւերացումն կամ խոստումնք չտուին իրանց առաջարկութիւնը կատարելու : Ինչո՞ւ այդ թուղթը տանողն ինքը Մելիքէնց Միքայէլն եղաւ և ոչ Մակարը կամ ինքը Կաթողիկոսը : Մակարն այդ թղթերը Մելիքէնց Միքայէլէն Թիֆլիզումն է ստանում Սինօքլին յանձնելու : Ի՞նչ կը նշանակէ այս ստորերկրեայ գործողութիւնը , եթէ մի վատ և ֆլասակար բան չկար մէջ տեղ ,

ինչո՞ւ օրագրերը չխօսեցան Պատրիարքարանի այսպիսի մի անօրէնութեան վրայ : Այս հարցմանց հրաւիրում ենք ստորագրողներին պատասխանել , և արդարացնել իրանց ազդային պատմութեան դատաստանին առջեւ : Ահա այս հետագայ դրուածքն էլ Ռուսահայոց նկատողութիւնն է այդ խընդիր և առաջարկութիւն ասուած գրուածքի մասին :

Մանօնաւիճաններ այն խնդիրքի վրայ , որն որ դրել էին Եղեռնացի աշխարհի Կոստանդնուպոլսոյ Հայոց ազգային Գերագոյն Ժողովի կողմէն այն արեւել հաճեալութեանը :

Յաւալի էր յոյժ կարգաւ խնդիրքն , որն որ ուղարկել էին Գերագոյն Ժողովը , որ անուանւում է ազգային եւ հոգեւոր դատարան , ստորագրութեամբ այնպիսի անձանց , որպիսի է Յակոբոս (Պատրիարքը) արք եպիսկոպոսը , որին Հայերը համարում են պաշտպան եկեղեցւոյ եւ ազգի իրաւանցը :

Այն անձինքը , որոնք ստորագրել են այն խնդիրքը , բոլոր Ազգի հետ ժառանգեցին իրանց հարց եկեղեցին , որն որ պահպանուեցաւ նոցա նախնեաց մարտիրոսական արիւնովը թէ հեթանոսների հալածանքից եւ թէ Յունաց մոլեռանդութենից եւ Ֆանատիկոսութենից :

Հայոց ազգը Գրիգոր Լուսաւորչի օրերից մինչեւ ցայժմ չինայելով ոչինչ , իր եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար , համարուած է իր եկեղեցին , (Սուրբ և Առաքելական) (հաւատաւոր 'ի սուրբ եւ յառաքելական Եկեղեցի) նա կոչում է սուրբ , որովհետեւ չունի նա ոչ մի մոլորութիւն , սխալ եւ պակասութիւն , կոչւում է առաքելական , ըստ որում նրա ուսումնն հիմնուած է Աւետարանի յաւիտենական ճշմարտութեանց վերայ :

Այն անձինքը , որոնք ստորագրել են այն խնդիրքը , ուսուցել են ուրիշներուն եւ իրանք էլ մինչեւ ցայժմ կրկնել են « Հաւատարմ » 'ի սուրբ և յառաքելական Եկեղեցի » . իսկ այժմ հարկաւոր են համարում կանչել ժողով նոյն իսկ եկեղեցւոյ պակասութիւնները լրացնելոյ եւ նրա ուսման մէջ եղած սխալները ուղղելու (Յօդ. 9) . ուրեմն Գերագոյն Ժողովը ընդունում է որ Հայոց եկեղեցւոյ ուսումը ունի պակասութիւններ եւ սխալներ եւ սրանով հեռացնում է ինքն իրան նրա դոգից եւ բաժանւում է այն ազգից , որն որ եկեղեցին համարում է Սուրբ եւ Առաքելական :

Ինչո՞ւ Գերագոյն Ժողովը ուղիղ եւ յայտնի չէ ասում , ինչ է պակաս մեր եկեղեցւոյ ուսման մէջ եւ ինչ է վրիպականը նրա մէջ

թէ այն խնդրոյ մէջ դրդող եւ սխալեցողիչ զօրութիւն չկայ ինչո՞ւ է հարկաւոր ժողով կոչել եւ ինչ է նշանակում այս անորոշ եւ ընդհանուր նախադասութիւնները, « թէ զնշաք սրանայ է-ր Գեղը, Կախաք Եւ Գեղաքն Եւ Գեղաքն Եւ Գեղաքն » :

Բարձրագոյն ժողովը պահանջում է դատաստան հոցա դէմ, որոնք չեն յանձն առնուլ հնազանդուիլ այս ժողովի վճիռներուն, Ազգը, որի բոլոր պատմական կեանքն է միայն մարտիրոսութիւն իր հաւատի համար, Ազգը որն որ չվախեցաւ Շապուհներից, Յազկերտներից Յուսուկներից եւ Լէնկթէմուրներից, միթէ կուրանայ իւր հարց հաւատը դաւաճական եւ նահանգական դատաստանաց անից : Սպառնալ այս ազգին կարծելով թէ նա կուրանայ իր հաւատը երկիւղից, նշանակում է չճանաչել ազգը եւ չգիտենալ նրա պատմութիւնը :

Հայոց Եկեղեցւոյ եպիսկոպոսներն եւ վարդապետները սպառնալով ազգին դատաստան, մոռանում են Պօղոս առաքելի խօսքերը, թէ « Զի դատես զեղբայր քո կամ ընդէր անդոսնես զեղբայր քոյ, քանզի ամենեքին դալոց եմք առաջի ատենին Քրիստոսի » : Ըդ. Հոգի. Գլ. ԾԳ. 40 :

Գերագոյն ժողովը ասում է իր խնդիրքի մէջ, թէ կաթողիկոսներից մէկը չի հոգս քաշել կատարելու բոլոր դրածները այն խնդիրքի մէջ, նա նորան չի ճանաչել արժանաւոր յաջորդ ընդհանրական պատրիարքութեան : Ուրեմն սրանով ժողովը չէ ընդունում օրինաւոր նախորդ կաթողիկոսներին, որոնք հեռի էին ամենեւեւին Եկեղեցւոյ ուսման մէջ նորոգութիւններ մտցնելու մտքից եւ որոնց չատերուէն եկեղեցին դասել է 'ի չարս սրբոց :

Կաթողիկոսն եւ այլ եկեղեցականք Հայոց իրանց օծման ժամանակը երգում են տալիս անխփփոխ պահել մեր եկեղեցւոյ ուսումն, որն որ սուրբ է ընդունում միայն երեք ընդհանրական ժողովներ, ուրեմն ամենայն նորաձեւութեան մտցնելը նրա մէջ, է երդմնադանցութիւն, դաւաճանութիւն եւ հերետիկոսութիւն եւ ամեն նորաձեւութիւն մտցնողն է երդմնադանց, դաւաճան եւ հերետիկոս : Եթէ այս նորաձեւութիւնը բռնութեամբ հաստատուի այն կարծեցեալ ժողովով, Հայերը, որոնք հաւատարիմ են Լուսաւորչի վարդապետութեանը, դուրս կը գան եկեղեցիից եւ ինչպէս Նովիչէի ժամանակներն էր, որոնց եկեղեցիները Պարսից Թաղաւորը փակեց, կը դարձնեն իրանց աները եկեղեցի, իրանց անձը կը լինին վկայարան տուն եւ տաճար աւելի դերազանց քան ամենայն հոգեղէն շինուածներ (դարձեալ թէպէտ փակեաց եւ կնքեաց ըզդրունա եկեղեցեացն ընդ ամենայն աշխարհն, նորա դամենայն տուն

եկեղեցի արարին , յամենայն տեղւոջ զիւրեանց օրէնս կատարէին եւ զանձինս իւրաքանչիւր վկայարանս համարէին , եւ լաւագոյն ըզ չինուածս մարդկեղէնս քան զհողեղէնս համարէին) : Այսպէս ահա տեսնում ենք , որ այս ինդիրքը ընդգէմ է մեր եկեղեցւոյ դաւանութեանը . բայց եթէ քննենք նրան քաղաքական կողմանէ կը տեսնենք , որ այս կողմիցն էլ ամենեւին հակառակ է նա մեր ազգի օգտին :

Եկեղեցին ունի մեծ բարոյական նշանակութիւն Հայոց ազգի պատմութեան մէջ , նա է նրա բարոյական զօրութեան եւ միութեան հիմն , նա ազատեց նրա ազգայնութիւնը եւ գոյութիւնը : Այս եկեղեցւոյ ինքնիշխանութեանը ձեռք տալը նշանակում է դաւանաճան դռնուիլ ազգի ազգութեանը եւ նրա գոյութեանը : Այս պատճառաւ մեր թշնամիները կամենալով ջնջել մեր ազգութիւնը , աշխատէին լինում նախ մեր եկեղեցւոյ անկախութիւնը վերացնել : Այսպէս յայտնի է մեզ պատմութենից : Բիւզանդիոնի կառավարութիւնը քաջ ճանաչելով , որ Հայոց զօրութիւնը պարունակում է նուցա եկեղեցւոյ միութեան եւ անկախութեան մէջ , ոչ մի միջոց անսուրբ չէր համարում այդ անկախութիւնը ջնջելու համար , եւ շատ անգամ բաց էր անում ինդիր երկուց եկեղեցեաց միութեան մասին , կարողալով պատմութիւնն այն ժողովքներու , որ հաւաքուեցան այս նպատակաւ , զարմանում ենք : Կարծես ինքը նախախնամութիւնը ընդգիւմանում էր այս փնտախար (կորստաբեր) միութեանը : Հռոմիկայի ժողովքի անցաջողութիւնը Ներսէս շնորհաւոյ ժամանակին , է մի զարմանալի երեւոյթ , որ յայտնի վկայում է , թէ Աստուածային նախախնամութիւնը պաշտպանում էր հայերուն այս միութենից , որն որ պէտք է պատճառէր նոցա գոյութեան վերջին եւ վճռական հարուած , եւ էլի պահպանում է անշուշտ Հայոց ազգը մի արժանաւոր ապագայի համար : Միւսնոյն սկզբունքներն են , ըստ երեւութին , առաջնորդ Ռուսաց կառավարութեան էլ Հայոց ազգին վերաբերեալ գործքերուն . այս նպատակաւ արտորեցաւ Ներսէսն Բէսարաբիա , գրուեցաւ կանոնադրութիւն Հայոց եկեղեցւոյ համար Ռուսաստանի մէջ եւ բազմիցս բացուեցաւ հարցումն երկու եկեղեցեաց միութեան մասին :

Արեւելեան պատերազմի վերջանալուց յետոյ , երբ Ռուսաստանը յաւիտեան կորցրեց Սեւա ծովը եւ ընդ նմին իր առաջուան նշանակութիւնը արեւելքումը , նա կպաւ Հայերուն , որոնց թիւը Տաճկաստանի մէջ հասանում է մինչեւ երեք միլիօն եւ որոնց նշանակութիւնը այնտեղ չէ անհշան : Իսկ աւելի լաւ մօտեցնելու համար նրանց Ռուսաստանի հետ եւ միաւորելու նրանց օգուտը իրանք հետ ,

Կառավարութիւնը աշխատում է երկու եկեղեցիները միաւորելու : Այս նպատակաւ Սարգիս եպիսկոպոսը եւ վարդապետ Այվազովսկին նշանակուեցան վիճակաւորք , Այվազովսկին բաց արեց դպրոց , յանկարծ մեռաւ Ներսէսը , ընտրուեցաւ Տաճկաստանից Մատթէոսը , որն որ դուցէ խոստացել է օգնական լինել կառավարութեան գլխատարութեանցը . Ռուսաց դեսպանի հետադատութեամբը եւ աշխատանքովը Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարքական աթոռը նստաւ Փէսրզը , որ հաւատարիմ է Ռուսաստանի նպատակներին , վարցատուեցան եպիսկոպոսը եւ ամիրայք եւ վերջապէս նոյն իսկ Ռուսաց դեսպանի համոզմամբը գրած է այն ինդիքը , որի վերայ գրում ենք մեր ծանօթութիւնները : Աստուած մի արասցէ եթէ այս առաջարկութիւնը կատարուի , հետեւանքն յայտնի են եւ անխուսելի (Յօդ. 4) , զօրութեամբ կաթողիկոսը կը հաւաքի ժողով վիճակաւոր եպիսկոպոսներից (որոնց գլխաւորներն յիշեցինք) վարդապետներից եւ այլ անձինքներից , որոնք հարազատ չեն ազգի օգտին եւ հաւատարիմ որպէս եւ Եզր կաթողիկոսի ժամանակն էլ , եւ հիմնուելով Յօդ. 9ի վրայ , այս ժողովումը կընդունուի Քաղեկոնի ժողովը , կը ջնջուի որպէս վրիպական այն ամենը որով զանազանվում է Հայոց եկեղեցին սուտ ուղղափառներից եւ կը լրացուի սրկական . իսկ որոնք որ կընդդիմանան ժողովի վճիռներուն հնազանդուելի , կաթողիկոսը (Յօդ. 5) , զօրութեամբ այնպիսիներու կը դատէ իբրեւ մոլորեալներուն , իբրեւ օրինազանցներուն , իբրեւ արմատացածներուն մոլորութեանց մէջ եւ իբրեւ ապստամբներուն իրենց օրինաւոր եպիսկոպոսների եւ հոգեւոր ժողովների վճիռներու դէմ : Այն ժամանակը , երբ Հայոց ազգը նոր սկսում է զգալ բարերար ազդեցութիւնը 19- դարի , սկսում է ծանօթանալ Եւրոպական լուսաւորութեան հետ , պարսպեցնել նրա մտքերը կրօնական երկպառակութիւններով , կարգել նրանց վերայ նոր Ինկվիզիցիա (հաւատաքննութիւն) նշանակում է ոչ այլ ինչ , բայց եթէ յետ գցել նրան էլի մի ամբողջ դար : Մի գործ , որ անվայել է , ճշմարիտ քրիստոնէին , անվայել է արդարաւորո՞ւ մարդու :

Յայտնի երեւում է , որ Ռուսաց կառավարութեան առաջնորդը , որ համոզել է գերագոյն ժողովը եւ հոգեւոր դատարանը գրելու այնպիսի ինդիք , եղել է նրա հին իղէան , որ է տալ Կաթողիկոսին զօրութիւն եւ նշանակութիւն , որ նա ունենայ վճռողական ազդեցութիւն բոլոր Հայոց վերայ եւ որովհետեւ Կաթողիկոսը գրաւունքով է կառավարութեան իշխանութեան տակը , այդ ազդեցութիւնը բնականապէս կանցանէ Ռուսաց կառավարութեան ձեռք , որն որ նայելով 4, 5 եւ 9 յօդուածների 'ի գործ կը դնէ նրան հաս-

Նեղու համար, երբեմն Յուդայ եւ այժմ իրան սիրելի նպատակին, այսինքն միութեան եկեղեցւոյ: Վնասակար հետեւանքը այսպիսի դէպքի ակներեւ է եւ հասկանալի ամեն խոհական հային, վասն ուրոյ եւ աւելորդ ենք համարում մանրամասնաբար խօսել նրա վերայ: Ուստի ամեն Հայ առանձին եւ բոլոր Հայերը միասին պէտք է 'ի դործ դնեն իրանցից կախուած ամեն միջոցները վերոյիշեալ խնդիրքը անկատար թողնելու համար:

Հայոց ազգի այժմեան դրութեան վիճակը նկարագրելուց յետոյ եւ ցոյց տալուց, թէ որ նկատման կէտից պէտք է նայել վերոյիշեալ խնդրքին վերայ, աւելորդ համարեցինք քննել ամեն մի մասը նոյն խնդրքին, որովհետեւ նոքա ամենքն էլ դէպ 'ի մի եւ նոյն վերոյիշեալ նպատակն են դիմում Ռուսաց կառավարութեան, այն է հպատակացնել հայերուն Կաթողիկոսին, որ նրանով հասանի իւր նպատակին, այսինքն ջնջել հայոց ազգութիւնը: Ստոյ, Աղթամարի Կաթողիկոսներին, Կ. պօլսոյ եւ Երուսաղեմի Պատրիարքներուն Էջմիածնայ կաթողիկոսին հպատակեցնելուց յետ, կառավարութիւնը Հյասպակի սրա գլխին էլ բերելու էն բանը, ինչ որ բերեց իր (Ռուսաց) պատրիարքի գլխին, այսինքն փոխանակելու կաթողիկոսին Սինօպական կառավարութեամբ: Այն ժամանակն կասենք մնաւ բարեւ Վճարեկան անկախ եկեղեցի Հայոց, կորաւ եւ Հայոց ազգը, կենդանի օրինակ մեզ կարող է լինել այս բանումը այժմ Վրաստանը, ուր համարեա թէ ամեն եկեղեցիներունմն աստուածպատութիւնը կատարում են Ռուսաց եկեղեցականները եւ առհասարակ չեն նախընտրում ազգային լեզուով սուրբ դրքեր կամ հոգեւոր պարունակութեան գրութեան: Ո՛վ բարձրագոյն ժողով եւ հոգեւոր դատարան, դուք, որ ձեր նորաձեւութիւններովը կամենում էք բաժնուիլ ազգից, որն որ այսքան տարիներ դաւանում է իր եկեղեցին Սուրբ եւ Առաքելական, կասենք ձեզ Եղիշէի հետ, «Կափուցէք զաչս յընթերցուածոց եւ խցէք զականչս 'ի լսելեաց, միթէ ըզմտացդ անմոռացութիւն ո՛չ յիշեցէք, զինչ առնիցէք զպատուիրեալսն 'ի Տեառնէ, վարդապետք էիք առաքելական քարոզութեանցն, արդ աշակերտք լինիցիք մոլար խարէութեանն, ուսուցիչ էիք ճշմարտութեան, արդ ուսուցանէք զմոլար խարէութիւն, յանդիմանիչք էիք ստութեան, արդ եւ քան զստոն ստագոյն լինիցիք», ընդունելով սխալներ եւ պակասութիւններ Գրիգոր Լուսաւորչի սուրբ եւ առաքելական եկեղեցուն:

Յիշեցէք Հայեր, կասենք Եղիշէի հետ միասին, որ «սուրբ մարտիրոսաց մահուամբն հաստատեցաւ սուրբ Եկեղեցի ձեր եւ հեղումն արեան իւրեանց մինչեւ 'ի պարծանա վերնոց եւ ներքնոց:

Այս գրուածքէն հարիւրաւոր օրինակներ տպուեցան բոլոր Ռուսահայոց մէջ, շատ փոքր ժամանակի միջոցումը : Ամեն տեղ Գէորգ Պատրիարքն ու Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովներն ծան ու ծանակ եղան և Պօլսոյ աղղայնոց եկեղեցական և ազգային ուսմանց և գիտութեանց մէջ ինչ աստիճան դեռ երեխայ համբակ լինելն յայտնուեցաւ . ինչպէս նաև պէտք է համարուի իբրև դարավերջ, և վերջին յիմարութիւն հին վարչութեան պատմութեան մէջ այս դէպքը, որու վրայ հաստատուեցաւ սահմանադրական վարչութիւնը և վերջ տուաւ մեր եպիսկոպոսների և ամիրանների անուսումնութեամբ և անգիտութեամբ արած կամովի տնօրէնութեանց և կարգադրութեանց ազդին մէջ :

Ահաւասիկ և այն չորս նշանաւոր անձանց այսինքն Գէորգ Երամեանի, Կարապետ Գրիգորեանի (Ղալֆա կամ Պալեան) Պօղոս Տատեանի, Յովհաննէս Տատեանի ստորագրութեամբ գրուած նամակն Մելիքեանց Միքայելին, Խնդիր և Առաջարկութիւն ասուած գրուածքի պաշտպանութեան համար :

Վսեմաշուք եւ Իշխանազուն (1) Տէր զօրապետ,

Բաղդաւոր համարիմք զմեզ զի ընդ քաջամիայլ իշխանիդ մտերմացաք մեք սերտ սիրով 'ի դալստեան ձերում այսր, որով խախուսեմք այժմ գրով մերով ծանուցանել ձեզ զկարեւորագոյն ինչ իրաց, թէպէտ ոչ մեզ եւ ոչ տեառնդ ախորժելի ինչ այլ մանաւանդ վշտացաւիթ :

Ձեն անկեալ իմտաց ձերոց այն ամենայն բանք եւ խորհուրդք մեր զոր յամենայն տեսութեան մերում ծանուցանէաք ձեզ, թէ որպէս կարեւոր է ազգի մերում բնակելոցս 'ի Տաճկաստան եւ 'ի Ռուսաստան 'ի հոգեւորս հաղորդութիւն ունել զիրերաց եւ միով յօդակապութեամբ 'ի մի սիրտ եւ 'ի մի կամս կցորդել ընդ միմեանս եւ մի մնալ այսպէս օտարացեալս, եւ վասն այսպիսի ցանկալի մութեան որպէս հարկաւոր իցէ գումարումն ընդհանրական ժողովոյ : Զայսոսիկ ձեզ կրկնել աւելորդ համարիմք այլ յիշէք զի զայս ամենայն ոչ ձեզ միայն յայտնէաք այլ եւ Վեհափառին եւ եկեղոյն

(1) Մելիքեանց Միքայելն ամենեւին իշխանազուն չէ, այլ մի փողատէր քաղաքացւոյ որդի, միայն իշխանազն Արզութեանց աղջկան հետ ամուսնացել է :

այսր հրաւիրակ , եւ եթէ որպէս եւ դուք ամենեւին համաձայն էիք նոյն միտս եւ դուքիւր զառաջարկութիւն մեր եւ յուսացուցանէիք զիստեղ մեզ զբաղձանս մեր ջանիւք սուրբ Աթոռոյն եւ համազգային իշխանաց որք այդր , վասն որոյ ձերով զիստութեամբ եւ հաւանութեամբ գրեցաք զայս ամենայն առ սուրբ Սինոդն լրութեամբ աղգիս որ աստ . եւ 'ի ձեռն ձեր առաքեցաք առ Սինոդն եւ մնացաք ժամէ 'ի ժամ յուսալից պատասխանի ինչ ընդունել : Բայց ընդ հակառակն լուր հնչեաց , որպէս թէ զանգունս գիտուն խորագնին ոմանց հոտ բուրեալ է 'ի յայտագրէ աստի քաղկեդոնականութեան . վնչ հանձարոյ նոցա (1) :

Եթէ դուք , քաջախիայ Տէր , զձեզ միայն քաղաքական իրաց հմուտ ասիցէք եւ զհոգեւորս հոգեւորականաց թողեալ , չլինիք միջամուխ այսպիսի խնդիրս , եթէ մեք յայնժամ հանդերձ Պատրիարքաւ մերով եւ կրկին ժողովով մերով եւ այնքան եկեղեցականօք մերովք անմտացաք : Ո՞րպէս եւ վեհախառն եւ հրաւիրակն եկեալքն ոչ առին զհոտ աստ ի յայտագրէ աստի որ ապա ի տեղնորսինն ի դուրս ժայթքեալ եղեւ : (2)

Արդ այսպիսի իմաստունքդ ոչ միայն զընակիչսն Արարատաց դպրեակեցեացեալ են այդպիսի զրարանութեամբ , այլ եւ մինչեւ ի Պետրբուրգ եւ ի Մոսկուայ հասուցեալ զնոյն խառով : Գիտասջիք Տէր , զի այդպիսի բանք եւ ոչ պատասխանուոյ արժանի եղին , այլ զի գրեթէ պաշտօնական կերպիւ լուաք ի Հայտար էֆէնտիէ , որ նախկին դեսպան ի Ռուսիական արքունիսն էր , թէ ազնուականք Պետրբուրգի վասն այդր բողոքեալ են ընդդէմ մեր եւ զանձինս ոչ համայն ասելով այդմ խորհրդոյ զմեզ մեղադրեալ են , պարտ վարկաք բժշկել ի մտաց նոցա զկարծիս որք միամտութեամբ անսացեալ են քոռ բանասարկուաց :

(1) Այս քաղկեդոնականութեան խօսքն առաջին անգամ ասողն է Մակար եպիսկոպոսը Մեղիքենց Մեքայելին . երբ սա Մատթէոսի Թիֆլիզ հասնելուց եօթն օր յետոյ , եկել էր Մակարի մօտ այս թղթերը յանձնելու և խնդրելու , որ նա ամեն ջանք անէ . գտնէ ժողովը կատարուի , երբ խորագէտն Մակար պատասխանում է նրան թէ՛ , գիտե՞ս ինչ բանի համար է այդ ժողովն , ուրիշ ո՞չ ինչ , բայց միայն ֆաղկեդոնականը ընդունելու : Մեղիքեանցն ոչ ֆաղկեդոն գիտէր , ոչ ժողովն և ի՞նչէ՛ այդ ֆաղկեդոն հարցնում է , Մակարն կրկնում է , մեզ Ռուս չենեղ . ի՞նչ պղաւում է : Մեքայելը Տօն Գիշօթի նման , և ձեռք սուրին տանելով , «էս են վախժ . իր բերանը շուռ կուտայ իմ հաւատով թշնամիներին դէմ» : կատակակերգութիւն : Ուրիշ անգամ մանրամասն :

(2) Մակարի Բերայի տան մէջ երկու երեք օր իր սենեկի մէջ փակուելուն և Մեղիքենց Մեքայելին հետ ունեցած լուռ ու մունչ անբաւականութեան վրայ կամ տեղեակ չեն այս ամիրայքը կամ թէ տեղեակ են ու թագցնում են . իսկ Մատթէոսին ամենեւին ցոյց չեն տուած այդ գրուածքը :

Այլ զի զամենայն ինչ մանրամասն գրել եւ ցուցանել դժուարին է, զձեզ Տէր զօրապետ, աղաչեմք որ այսմ ամենայնի տեղեկազոյն էք, ձերով զօրաւոր բանիւք ծանուցիք ամենայն եղբարց մերոց զմեր զխառնութիւնն, թէ զիւրդ մեք ցանկացողք եմք մի միայն սիրային կապակցութեան ազգիս մերում ի հոգեւորս եւ բարեկարգութեան եկեղեցական իրաց եւ արարողութեանց զի համաձայն լիցին յամենայն տեղիս եւ զի այսպիսի միասիրտ կամօք կարող լերուք ընդդէմ կալ կաթողիկոսութեան եւ բողոքականութեան որ զազգութիւն մեր եւ զեկեղեցին խանդարեն: Իսկ զբան հաւատոյ եկեղեցականաց է քննել եւ զիտել եւ մեղ ուսուցանել. մեք ո՛ր եմք զի իշխեացուք զայս ինչ եւ զայն մուծանել ի յուզափառ դաւանութեան մերում: Ահաշատառն ի մանկութեան աստ ծննեալ եւ զարգացեալ յորում ժամանակի զայգպիսի բանս եւ կարծիս լուաւ ի մէնջ: Ինքնին ճշմարտախօս լկայ կարէ լինիլ կրօնական զգացմանց մերոց:

Այլ թէ այցելութիւն Պատրիարքին Յունաց ի մերս Պատրիարքարան տեղի տուեալ իցէ այգպիսի զրախօսութենէ, գիտել պարտ է թէ այդ ոչ նոր ինչ գործ է այլ ի վաղուց անտի սովորութիւն եւ ստէպ պատահեալ. քանզի քաղաքական կացութիւն տէրութեանս ոչ ներէ մեզ անքաղաքավար լինել ընդ այլ քրիստոնեայ ազինս: Ո՛ր զի մանաւանդ յայսմ նուագի այցելութիւն Պատրիարքին Յունաց զայս նախանձելի արդիւնս ծանոց զի հարցեալ հաւանեցան նոքա մի եւս այստեհտեւ մկրտել զՀայն քրիստոնեայ եթէ տարաբաղդաբար ի Յունական եկեղեցւոյ երթիցէ եւ զմի անդամ ամուսնացեալն ի մեզ մի եւս կրկին ամուսնացուցանել յորժամ կին կամ այր օձտելոյն ի մէնջ կենդանի իցէ:

Արդ որք ի վերայ յիշատակեալ իրաց նիւթս հայթայթիցեն հարախօսութեան, այնպիսի բանաքաղքն ի նորացեալ արմատոյ անտի Հաղբատացւոց բուսան որք զԱզգն երբեմն մեծապէս խռովեցին եւ սոքա զի տեսանեն մեղ ցանկացողս միութեան կամին զի յերկպառակութեան կայցեմք, Տէր տեսցէ եւ զարիւն պառակտելոց ընդ հուպ ի գլուխ նոցա հեղցէ: (Ափրայ+ աֆթէլ եւ գէֆեն եղէլ):

Արդ աղաչեմ զձեզ, զի հաճեսձիք վասն սիրոյ մտերմութեանս ծանուցանել ամենեցուն այնոցիկ որք խաբեալ են ի հարախօսաց անտի եւ որպէս քաջ ծանեար զմեր ներքին խորհուրդ յայսմեա նուցա զի ի բաց գիցեն զդայթակղութիւն իւրեանց եւ մի անսայցեն այնպիսի անձանց որք զորոմն ի ցորենոյ սերմանել ժպրհին, խընդրեացեն ապաքէն զյայտադիր մեր, տեսցեն եւ մի առ մի զամենայն բանս քննեսցեն եւ յայնժամ խելամուտ լինին թէ մեք որպէս բարեկարգութեան սրբոյ եկեղեցւոյ մերում նախանձախնդիր եմք եւ

նորածեւութեանց հակառակ ընդդէմ, զիմորդ ջատագով եւ պաշտպան եմք դաւանութիւն սուրբ եկեղեցւոյս եւ զանձինս հարադատ ծնունդ սրբոյ Լուսաւորչին գիտեմք եւ հպատակ նորին Աթոռոյ եւ Աթոռակալաց :

Հաճեցուք վսեմախալ Տէր զօրապետ ի կարճոյ ասացուածոցս նիւթ առեալ ձերովդ ճարտար եւ համոզակիր բանիւք շինել զմիտս նոցա, զիտասջիք սովին մտօք եւս առաւել ընդարձակագոյնս գըրեցաք եւսս Սրբազնասուրբ Վեհապետն մեր եւ Կաթողիկոս ամենայն Լուսաւորչաձին Հայկեանցս, որպէս եւ սո Գերապատիւ Սարգիս Արքեպիսկոպոսն առաջնորդ վիճակին Տիխիսու :

Երանի զի այսու որոգայթքս լարեալ յանիրաւ բանասրկուաց բեկեալ եւ ի դերեւս ելեալ մերս եւ գայթակղելոցն սիրաք հանդիցեն : Զայս երախտիս խնդրեմք ի ձէնջ եւ այսմ ակնկալեալ ի ձերմէդ մտերմութենէ, ասցուք փառս Աստուծոյ եւ ձեզ շնորհս կալցուք մաղթելով ձեզ զամենայն բարութիւն :

Կ. Պօլիս ի 27 Ապրիլի 1860

Գեորգ Երասեան.

Կարապետ Գրեգորեան.

Պօղոս Տարեան.

Յովհաննէս Տարեան.

Առ Վսեմախալ Իշխան եւ Քաջազուն Զօրապետ Մ. Մելիքով Սպարապետ Տաղիստանու (Երբէք չէ ունեցած այդ պաշտօնը) եւն :

Ի ՏՓԽՍ

Մելիքենց Միքայելին երկրորդ անգամ Պօլիս գալուց եւ դառնալուց յետոյ է գրուած այս նամակն նոյնպէս Զալալեանցին եւ Մատթէոսին գրուածները . թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունեցան այս թղթերը ժողովրդին մէջ Ռուսիայում եւ թէ Օտէսայու տէրութեանական օրագրումն ինչ հրատարակուեցաւ Միքայելի երկրորդ անգամ դէպի Պօլիս ճամբորդելու մասին եւ թէ ի՞նչ կերպով երես ունեցաւ Այվազեան Գաբրիէլն վեր կենալ ու պաշտպանել եւ Զալալեանցն էլ իր նամակն հրատարակել Մեղրու Հայաստանի լրագրին մէջ, մենք իր տեղին այս յիշատակարանիս մէջ մանրամասն պիտի յառաջը բերենք ընթերցողին : Չենք իմանում, ինչո՞ւ այս ամիրայքն են վեր կացել խնդիրն ու Առաջարկութիւնը պաշտպանելու, մինչդեռ իրանց ստորագրութիւնը չի երեւում նոյնին մէջ եւ իրանք չեն անշուշտ այդ բանի հեղինակն . ինչո՞ւ լուեցին այն ժամանակ Բակոբ եւ Գէորգ Պատրիարքներն . ամիրայքն իրանց նամակին մէջ խոստովանում են թէ իրանք

որքէն որ կրօնական խնդիրները մէջ խառնուին . խիստ լաւ , հապա ինչո՞ւ են իրանց չգիտեցած ու չհասկեցած և իրանց ձեռնհասութենէ դուրս մի բան վեր են կացել պաշտպանելու , պարտաւերով և անիծելով բանաքննիչներին , որ այդպիսի հետեւանքն են դուրս բերել : Ի վերջոյ մենք կարող ենք , այդ նամակն ամեն կողմէն նկատելով սաստիկ բանաքննու թեան ներքեւ դնել , բայց հարկ չենք համարում : Ինչպէս ըսկըղբումն ասացինք , մենք հաւատում ենք , որ այդ ամիրայքըն շատ միամտութեամբ մասնակից եղած լինին այդ բանին , և անգիտութեամբ խաբուած Մելիքենց Միքայելէն : Ինքը Մելիքենց Միքայելը ինչպէս մեզ , նոյնպէս շատերին թիֆլիզումը պարծենալով ասած ունի , թէ ինքն ազգի համար մեծ բան ունի շինած ամիրայների և պատրիարքների միաբանութեամբ : Դ՛ա՛ ազգի համար բան չինել կարող լինի՞ : Դէպքն ու անցք այս մասին ցոյց տուին թէ ճշմարիտ էին այդ իրողութիւնքը թէ ո՛չ . ընթերցողէն համբերութիւն կը խնդրենք և ուշադրութեամբ կարդալ : այս յիշատակարանս ու վախճանին իր վճիռը տալ :

Պիտի շարունակուի :

ԽՄԲԱԳԻՐ-ՏԵՈՐԷՆ
ՄՍԲԿՈՍ ԱՂԱԲԷԳԵԱՆ

Կ. ՊՕԼԻՍ, ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒԲԵՆԻ Յ. ԳԻՐԿՅԵԱՆ